Antoaneta Olteanu

Homo balcanicus

✦

Trăsături ale mentalității balcanice

Colecția de studii şi eseuri – Antropologie

Redactor: Antoaneta Olteanu
Tehnoredactor: Paulina Ivănuş

© 2004 Editura PAIDEIA
str. Tudor Arghezi, nr. 45, sector 1
71216 Bucureşti, România
tel.: (00401)211.58.04; 212.03.47
fax: (00401)212.03.48

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
OLTEANU, ANTOANETA
Homo balcanicus ; trăsături ale mentalităţii balcanice /
Antoaneta Olteanu. - Bucureşti : Paideia, 2004
Bibliogr.
ISBN 973-596-198-9

008(497)

Antoaneta Olteanu

HOMO BALCANICUS

✦

TRĂSĂTURI ALE MENTALITĂȚII BALCANICE

PAIDEIA

Prietenului meu „balcanic"

BALCANII MEI

„Într-un fel, fiecare antropolog își are Orientul lui."
Vintilă Mihăilescu

„Balcanii, care în turcă înseamnă 'munți', se întind de la Dunăre la Dardanele, de la Istria până la Istanbul, este un termen care acoperă micile teritorii ale Ungariei, României, Iugoslaviei, Albaniei, Bulgariei, Greciei şi unei părți a Turciei, deşi nici ungurii şi nici grecii nu recunosc includerea lor în această determinare. Este sau a fost o peninsulă exotică cu oameni plini de viață, care mănâncă mâncare condimentată, beau băuturi tari, poartă haine viu colorate, iubesc şi ucid uşor şi au un talent minunat de a provoca războaie. Vesticii, mai puțin imaginativi, s-au uitat la ei disprețuitori, cu o invidie ascunsă, pufnind la adresa regalității lor, luându-le în râs pretențiile şi temându-se de teroriştii lor sălbatici"[1] .

Cam aceasta este perspectiva, aproape unanimă, occidentală, asupra Balcanilor. Multă viață, culoare, exotism, pasiune şi terorism. Simplificând, am putea accepta unele dintre trăsăturile de mai sus, deşi ele nu sunt caracteristice exclusiv regiunii studiate. Este destul de dificil de caracterizat, mai mult sau mai puțin simplu, acest spațiu cultural.

[1] C.L. Sulzeberger, *A Lon Row of Candles, apud* Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York, 1996, p. XVIII.

Cartea de față nu încearcă să epuizeze numeroasele semne de întrebare puse de-a lungul timpului de către antropologi, istorici ş.a. în dorința de a preciza cât mai bine un concept sau, mai degrabă, un spațiu cultural extrem de disputat. Bizantin sau otoman, oriental sau marginal-european, oricare ar fi eticheta generalizatoare care i se pune, ea nu poate acoperi întreaga complexitate a Balcanilor. Însă fiecare, şi cei din exterior, şi cei din afară, îi poate descrie, venind cu o contribuție care se adaugă portretului lor încă neclar. În acelaşi timp, avansând ideea unei mentalități comune, într-o oarecare măsură, întâlnită în această regiune compozită, trebuie subliniat că aceasta este una convențională, neputând fi vorba de o identitate spirituală totală a populațiilor ce locuiesc aici, ci de anumite trăsături culturale preluate în urma îndelungatei conviețuiri şi a permisivității de care au dat dovadă culturile locale în fața „asediului" neoficial al elementelor turceşti. Dar nu este vorba însă de o turcizare a culturilor respective, ci de un pigment, de o culoare – „orientală", „balcanică" ş.a. – prin care acestea pot fi recunoscute ca aparținând unui spațiu de contact mai amplu. Dacă avem în vedere straturi mai vechi de gândire, aşa cum ne sunt oferite de mitologiile locale, sau chiar forme de expresie mai noi, oferite de literaturile respective, ne dăm seama că aceste „preluări" reciproce sunt mult mai vechi şi mai îndelungate decât pot estima istoricii. În fond, discutăm de oameni, de viață, şi nu de forme concrete, rigide, planificate, ce pot fi aplicate sau înlăturate după modă.

În pofida rolului pozitiv evident pe care l-a avut imperiul otoman, pretutindeni influența lui a fost considerată o perturbare a spiritului național, atât în sfera culturii materiale, cât şi a celei spirituale, lucru care trebuia înlăturat, o dată cu afirmarea identității naționale. Multe dintre elementele culturale de sorginte otomană au fost însă acceptate ca făcând parte din identitatea culturală a

[2] Klaus Roth, *Coming to Terms With the Past? The Ottoman Legacy in Southeast Europe*, în vol. Zmago Šmitek, Rajko Mursić (ed.), *Mediterranean Ethnological Summer School*, vol. 3, Ljubljana, 1999, p. 226.

populațiilor respective. Aici intră sistemul clientelar şi nepotismul, bacşişul, strânsele relații de rudenie şi din cadrul comunității locale, lipsa de încredere în orice fel de autoritate şi în oraş ş.a.[2] Din punct de vedere social, elemente ale civilizației otomane au supraviețuit în sânul claselor marginale şi de jos (vezi şi manelele), satul este mult mai conservator decât oraşul. Oricum, nu trebuie să uităm că toate aceste elemente „otomane" vizibile nu sunt decât vârful aisbergului, marea lor majoritate rămânând neobservată sau fiind deja transformată în elemente specifice ale culturii şi identității naționale[3] .

Chiar pentru noi, pentru România, problema apartenenței la această regiune constituie încă un punct de dispute aprige. Aşa cum

Aşezare turcească în secolul al XIX-lea

s-a convenit de un timp încoace, Balcanii nu semnifică numai regiunea geografică omonimă în care sunt amplasate câteva state, dintre care

[3] *Idem*, p. 230.

Bulgaria constituie nucleul central; Balcanii sunt un spațiu spiritual situat la întretăierea unor mari zone de culturi diferite, în care s-au manifestat de-a lungul timpului sfere de influență politică dintre cele mai variate, fiecare lăsându-şi, în urma valurilor de migrație implicite, amprenta semnificativă asupra localnicilor. Deşi geografic nu facem parte din regiunea Balcanilor, în planul mic, al vieții de zi cu zi, situația stă cu totul altfel.

Încă în secolul al XIX-lea, Richard Kunisch constata, din perspectivă vestimentară, amalgamul de influențe de care era marcat Bucureştiul: „Cărei națiune aparține această mulțime? Greu de spus. Acolo trece un bărbat îmbrăcat cu o cămaşă largă, din pânză albă de in, cu o jachetă albastră şi căciulă de blană, în ciuda arşiței; dincolo, o femeie cu o fustă pestriță, în partea de sus doar cămaşa largă, părul legat cu măiestrie într-o basma colorată. Alții poartă haine franțuzeşti. Acum trece un armean în pantalon bufant, strâns deasupra gleznei, cu jachetă brodată şi fes; alături foşneşte crinolina, ocolind cu grijă atingerea țiganului tuciuriu, cu ochii vii, care se tocmeşte cu băiatul grec, vânzătorul de prăjiturele. Acolo, în fața palatului a cărui curte e plină de echipaje şi care e luminat ca ziua de focuri bengale, soldați în uniforme prusace stau cu arma la umăr; dinspre ferestre răsună acordurile unei muzici ademenitoare. Unde ne aflăm?”[4] Acest amalgam etnic şi cromatic, vestimentar, nu mai este chiar atât de actual pentru nici una dintre țările balcanice. Perioada cosmopolitismului a trecut, ceea ce era cândva familiar putând fi observat acum sporadic în spațiile nespecifice. Odinioară, mai ales în marile centre comerciale, petele de culoare aduse de vestimentația specifică unei profesii sau etnii constituiau tocmai acest specific al zonei, târgul fiind nu numai locul achizițiilor unor mărfuri concrete, palpabile, ci şi cel al împrumuturilor culturale, al

[4] Richard Kunisch, *Bucureşti şi Stambul. Schițe din Ungaria, România şi Turcia*, Ed. Saeculum I.O., Bucureşti, 2000, p.79.

maximei apropieri, al maximei deschideri dintre oameni de etnii, religii şi convingeri diferite: „Rasele călugăreşti şi surtucurile franţuzeşti au dispărut, peste tot se văd surtucul de pânză şi fesul turcilor reformaţi sau portul naţional care îmbracă bine. Aici un persan în veşmânt lung, albastru, pe cap căciulă înaltă din blană de astrahan; dincolo, un grec în fustanelă albă, cu falduri, haină brodată ale cărei mâneci atârnă în colţuri lungi; mai departe, un georgian în tunica lui scurtă, închisă de o cingătoare metalică, pe cap, bucata de piele lăcuită, de forma unei farfurii. Printre ei se văd licărind iaşmacurile albe ale turcoaicelor şi *feregelele* unduitoare, galbene, albastre şi roşii, maronii şi trandafirii. Poate că uneori se aprinde câte o privire, poate că uneori iese câte o mână din văluri şi-şi arată unghiile vopsite cu *henne* – de jur împrejur ameninţă turbane cu greutate, de jur împrejur se plimbă musulmani tăcuţi cărora nu le scapă nimic”[5] .

Călătoriile mele balcanice (în Bulgaria, Grecia, Turcia) – favorizate de obţinerea unui grant de cercetare de la C.N.C.S.I.S. în anii 2002-2003, au încercat, prin tatonări evident superficiale, să pătrundă spiritul balcanic la el acasă. În afara exotismului peisajului şi al oamenilor, pe care îl surprinde în primul rând orice călătorie din afara spaţiului familiar, au început să apară similitudinile. Lucru cu atât mai interesant, întrucât este vorba de influenţe foarte vechi, care, în pofida modernizării, a „europenizării” fiecăreia dintre ţările din regiune, şi ele începute, în perioade diferite, încă din secolul al XVIII-lea, continuă să existe, fiind bine asimilate de culturile autohtone. La nivelul culturii populare şi al vieţii cotidiene moştenirea otomană s-a dovedit a fi mult mai persistentă, lucru care se reflectă în prezenţa unor elemente otomane autentice: arhitectură şi structură urbană, mâncare, muzică, instituţia cafenelei, a bazarului.

[5] *Idem*, pp. 180-181.

[6] Descriind casele din Istanbul, Kunisch remarca: „Casele de pe ambele laturi sunt doar în parte masive, unele prevăzute în sus cu o construcţie ieşită în afară, în aşa fel încât de acolo s-ar putea atinge cu ciubucul fereastra de vizavi...” (*Ibidem*, p. 156).

Într-adevăr, primele care îți atrag atenția sunt casele, scunde sau cu un etaj, care lasă să atârne deasupra străzii un balcon închis cu

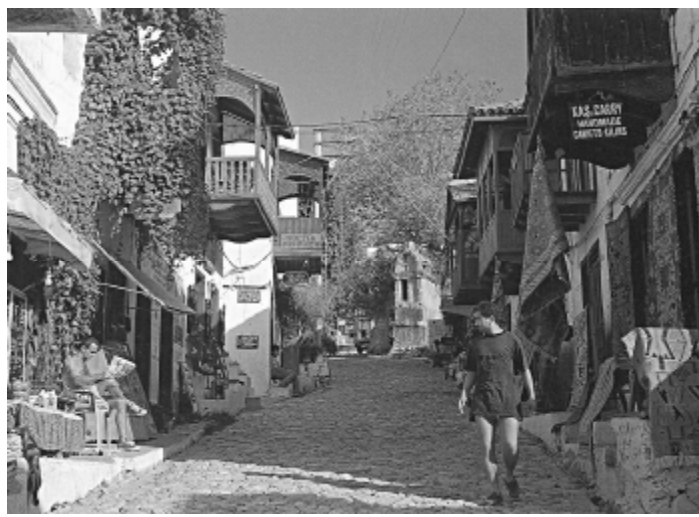

Arhitectură turcească în Kaş (Turcia)

geamuri (*çikma*)[6] . Oriunde te-ai duce, ai senzația unui colaj uriaş, un amestec de elemente arhitectonice dintre cele mai diferite, orientale şi bizantine sau italiene, la care se adaugă, la tot pasul (mai ales în Grecia, Turcia, Albania) ruinele antice. Sunt numeroase asemănări în plan arhitectonic în cadrul oraşelor şi satelor multietnice şi care au dispus de o bogată moştenire culturală. Stilul arhitectonic al faimoaselor case din Plovdiv, construite de negustori greci sau armeni, pe jumătate turceşti, pe jumătate europene, nu sunt în nici un caz o dovadă a Renaşterii arhitectonice bulgare, la fel ca şi designul interior şi mobilierul.

Urmează bazarul, un bazar extins, care cuprinde nu numai locul special amenajat, alocat schimbului de mărfuri; uneori ai senzația că întregul centru, întreaga aşezare este un bazar uriaş, indiferent că te

afli în România, Bulgaria, Grecia sau Turcia – adevărata patrie a comerțului stradal.

Arhitectură cu influențe turcești în Koprivștița (Bulgaria)

Nu pot fi ignorate cafenelele (care mai degrabă, în unele locuri, pot fi considerate chiar baruri) care adună numeroasă populație masculină, mai ales la ora siestei, respectată cu sfințenie. Cafeneaua turcească tipică, *kahvehane* sau *kahve* este un local frecventat mai ales de bărbați. Numele original era *kıraathane* (loc de citit), dar

Cafenea în Grecia

bărbații se adună aici pentru a juca țintar sau cărți, pentru a fuma o narghilea sau pentru a bea ceai sau o cafea. Aici nu se servesc băuturi alcoolice sau mâncare. În Grecia, *kafeneia* este chiar centrul social al comunității respective, locul unde se adună oamenii pentru a afla noutățile, pentru a primi poșta, a da telefoane, a citi ziarele.

Marcată sensibil de tehnica contrapunctului, muzica din regiune poartă amprente semnificative ale instrumentelor turceşti, dintr-o perioadă mai veche (Bulgaria, chiar Grecia) sau mai nouă (manelele româneşti). În ultima perioadă, pe lângă filmele lui Emir Kusturica şi muzica lui Goran Bregović, variante ale imaginii Balcanilor destinate receptării europene, o formă populară de contraofensivă culturală balcanică poate fi observată în țările din regiune: o nouă preocupare de masă pentru dansul din buric, deschiderea de noi cafenele şi taverne, preferința pentru o muzică ce are într-adevăr rezonanțe orientale. Muzica de masă şi varietățile ei sunt într-adevăr interesante pentru această direcție: turbo folk şi yugo-rock în Iugoslavia, chalga şi muzică populară în Bulgaria, manele şi muzică etno în România au înlocuit cu succes rock-ul american şi muzica disco occidentală din cluburi şi discoteci. Ea poartă într-adevăr elemente tradiționale vechi, ale festivităților balcanice de tip orgiastic, mostre de folclor licențios, turcesc sau țigănesc, de cultură suburbană şi a delicvenților, totul mixat cu sintetizatoare electronice. Într-un fel, am putea spune că simptomul cel mai important ar fi acela al dorinței oamenilor de rând de a nu mai fi asemenea occidentalilor. În felul acesta, imaginea cea mai denigrată a Balcanilor este pusă în prim-plan, pentru a da frâu liber unor plăceri interzise de normele şi gustul occidental, celebrând Balcanii aşa cum sunt ei: înapoiați şi orientali, corporali şi semi-rurali, grosolani, amuzanți, dar şi familiari, intimi.

Am lăsat la urmă asemănările gastronomice, poate cele mai frapante, în pofida orgoliului național care a botezat felurile de mâncare respective cu nume care nu mai amintesc decât arareori de

originalul care a fost avut ca model. Timp de aproape cinci secole, bucătăria diverselor popoare aflate sub stăpânire otomană – din Balcani până în nordul Africii – a influențat şi rafinat mâncărurile imaginate în Palatul Topkapı. Pe lângă tradiția imperială, bucătăria turcească a preluat şi specialități din Anatolia. Multe feluri de mâncare turceşti îşi au originea în Asia Centrală şi au fost răspândite de turcii nomazi în timpul expansiunii spre vest. Abundența şi diversitatea sporită a mâncării au făcut ca feluri care erau destinate exclusiv elitei urbane musulmane să fie acum accesibile întregii populații urbane şi unor largi segmente din populația rurală. De aceea, în timp ce bucătăria noilor elite urbane devenea tot mai europenizată în secolul al XIX-lea, bucătăria „tradițională" devenea tot mai otomanizată. În articolul intitulat *How National is the ‚National Cuisine'*, Vintilă Mihăilescu şi Radu Anton Roman scriau: „Cine vizitează restaurantele româneşti din Montreal poate savura câteva feluri de mâncare «tipic româneşti»: *sarmale, mija, chiftele, pilaf, musaca* etc. Apoi dacă cineva va avea plăcerea să meargă într-un restaurant bulgăresc, va descoperi câteva din felurile de mâncare «tipic bulgăreşti»: *sarmale, mija, chiftele, pilaf, musaca* etc. În sfârşit, cineva poate verifica într-un foarte bun restaurant sârbesc, în care un taraf de țigani cântă muzică sârbească (şi el un element foarte familiar nouă), care este oferta «tipic sârbească»: *sarmale, mija, chiftele, pilaf, musaca* etc."[7] În fapt, specialiştii spun că bucătăria balcanică este o versiune arabă sau otomană a bucătăriei persane[8] . În pofida acestor identități ale numelor bucatelor specifice, nu trebuie să uităm un element esențial: aproape de fiecare dată este vorba de un cu totul alt fel de mâncare. Chiar în cadrul aceleiaşi țări – şi aici este luat exemplul României – există diferențe semnificative între sarmalele în foi de viță sau în foi de varză,

[7] În vol. *Reflection on Differences: Focus on Romania*, by Irina Culic, Istvan Horvat, Ed. Limes, Cluj-Napoca, 1999, p. 125.

[8] Aleksander Kiossev, *The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identification*, în vol. Bjelić, Dušan I., Savić, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002, p. 172.

între dimensiunile acestora (*sarmale-sărmăluțe* nu este doar o problemă de nume, ci chiar de dimensiune!). Granițele bucătăriei nu coincid nici cu cele ale fostelor imperii, nici cu cele ale statelor naționale contemporane. Ele pot fi trasate în jurul orașul Zagreb, unde se încheie frontul central-european al prăjiturilor cu ciocolată, al salatelor cu zahăr și al cartofilor cu lapte, în timp ce în sud, la Rijeka, ea se coboară în bucătăria dalmată-mediteraneană a fructelor de mare, pizzei și spaghetelor. Dar, în toate aceste precizări, bucătăria regiunilor montane din zona Balcanilor rămâne în afară.

Într-un salon valah din secolul al XIX-lea, Richard Kunisch descrie ceremonialul unei vizite profund marcate de elemente turco-orientale. El începe prin a constata că „saluturile erau diferite. Popilor, nobililor și persoanelor mai în vârstă boierul le săruta mâna și își atingea apoi fruntea de ea; cei de același rang își atingeau obrajii, dar fără să se sărute; doamnele erau salutate doar printr-o aplecare ușoară. O dată rostit obișnuitul *bine ai venit*, se aduceau fructe conservate în zahăr, *dulceața*. Aceste dulciuri, pregătite după anotimp din coji de lămâi și portocale, obligeană, petale de trandafir și altele, erau oferite fiecărui oaspete, vrednic de oarecare considerație, în farfuriuțe de argint cizelat, împreună cu apa proaspătă dintr-o cană de sticlă. Toți mâncau cu aceeași lingură și beau din aceeași cană, în ordinea rangului lor, la urmă femeile. După *dulceață* se aduceau lulelele și cafeaua turcească. Dacă se lua masa, oaspeții se spălau înainte pe mâini într-un vas de lemn, de uz comun. Apoi stăpânul casei închina, după obiceiul polonez și rusesc, puțină votcă (rachiu îndulcit) într-un păhăruț de argint; trebuia ca lucrurile să se fi desfășurat cu mult fast pentru ca fiecare oaspete să primească un pahar…”[9]

În Turcia și astăzi băutura cea mai populară este ceaiul, de obicei negru, sau din mere, flori de tei, servit în pahare mici de sticlă, în formă de lalea. Un pahar de ceai poate fi oferit clienților

[9] Kunisch, *op.cit.*, p. 85.

în magazine, bazare, dar şi în bănci sau birouri. La micul dejun se bea mai ales ceai, iar cafeaua turcească, tare, servită în ceşcuțe, se bea dimineața mai târziu sau după masă. Băuturile răcoritoare includ diverse sucuri de fructe (portocale sau vişine), dar şi şerbeturi pe bază de sirop. Pentru români, ceaiul şi cafeaua, astăzi atât de răspândite, nu au pătruns în consumul de masă cotidian decât în a doua jumătate a secolul al XX-lea. Mihai Lupescu, într-o lucrare consacrată bucătăriei țăranului român, constata, la începutul secolului al XX-lea, pătrunderea timidă a acestor elemente dinspre târg spre sat: „Cafeaua se cumpără, prăjită şi măcinată, din târg. Ea a început a se introduce prin casele sătenilor bogați, cu dare de mână, care vrau să se ție de *albăstrimea* satului. Se face când vin omului *fețe alese*, care-l cinstesc şi pe el cu cafea, când intră în casa lor (…). Ceaiul rusesc, de când au obiceiul de a se da şi în armată, dimineața, se mai vede pe icicolea; îl beu mai adese când vin la târguri (…). Limonada o beu țăranii la iarmaroace, iar acasă se face când e cineva bolnav şi-i dă ordin doctorul să beie limonadă”[10] . Observații asemănătoare pot fi făcute şi cu privire la alte elemente specific „orientale”, care aruncau o pată de culoare şi asupra bucătăriei româneşti: „Alvaua o cumpără unii săteni de la târg, de-o duc la copii. Mamele îi amăgesc că ea-i brânză de iepure”[11] . Piperul negru se cumpără de la dughene, ca şi măslinele, portocalele sau rahatul; frunza de dafin, cuişoarele, stafidele se cumpără din târg.

[10] Mihai Lupescu, *Din bucătăria țăranului român*, Ed. Paideia, Bucureşti, 2000, pp. 157, 158.

[11] *Idem*, p. 88.

Marele Bazar şi marile bazare

„Pentru cine nu i-a vizitat, Balcanii sunt un tărâm plin de mister; pentru cine-i cunoaşte, ei devin încă şi mai misterioşi (...). Devii, într-un fel, o parte a vrăjii, a misterului şi a strălucirii întregului”[12] . Fiind un fel de oglindă magică deschisă spre un Orient şi el la fel de imaginar, călătorii străini descoperă aici o lume plină de arome necunoscute, de culoare, de sunete a căror înlănţuire îţi înşeală de fiecare dată aşteptările, deasupra cărora tronează sentimentul inefabil al unei anumite libertăţi nemăsurate, al apropierii maxime de natură. Acest Orient imaginar era văzut astfel, de-a lungul istoriei, nu numai ca o alternativă la alienarea unui Occident ce se industrializează rapid, dar şi ca metaforă a ceea ce este interzis[13] .

În secolul al XIX-lea, când se înmulţesc descrierile de călătorie ale ţărilor balcanice, se conturează ca un leitmotiv imaginile unui comerţ primitiv, gălăgios şi agresiv, dar plin de culoare şi extrem de diversificat, care se opune, fără îndoială, rigorii şi standardizării occidentale: „Târgurile şi iarmaroacele, cu larma lor, cu dughenele întunecoase pline de podoabe, de obiecte de uz casnic, de ţesături în culori vii, de seminţe, boabe şi mirodenii necunoscute atrăgeau în mod magic privirile”[14] . În fapt, acest comerţ variat se desfăşura pe întreg teritoriul Imperiului Otoman, într-o reţea pusă la punct, în care fiecare îşi apăra locul ocupat cu greu, răzbătând cu dificultate printre numeroşii negustori turci. S-ar putea face însă chiar un fel de diferenţiere, după specific naţional, a tipului de comerţ practicat:

---

[12] Arthur D. Howden Smith, *Fighthing the Turks in the Balkans. An American's Adventure with the Macedonian Revolutionaires*, *apud* Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000, pp. 31-32.

[13] Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000, p. 31.

[14] Mariana Marinescu, *Drumuri şi călători în Balcani*, Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 2000, p. 7.

negustorii bulgari erau şi sunt cunoscuți prin vânzările de zarzavat, brânză şi iaurt, turcii – de halva şi dulciuri, țiganii – de obiecte din

Comerț stradal în Grecia

lemn şi cupru. Negustorii ambulanți, cunoscuți sub numele *bocceagii*, îşi cărau mărfurile peste tot în spinare, învelite într-o boccea, fiind întâmpinați cu bucurie de femei şi de copii în orăşele şi târguri. Unii aduceau, în două coşuri atârnate pe cobiliță, numai legume şi fructe, alții cărau în vase de lemn iaurt produs de ei, peşte, miere, halva, dulciuri sau limonadă.

Dar adevăratele centre comerciale erau bazarele. *Marele Bazar* din Istanbul (Kapalı Çarşı), situat în Cartierul bazarelor, este o dovadă grăitoare a instituției bazarului, văzut ca o piață uriaşă, centru comercial specializat în desfacerea, en gros sau en detail, a unor produse dintre cele mai variate, ordonate riguros. Peste tot pe străduțele dintre magazine există curți sau hanuri ascunse, cu ateliere numeroase. Marele Bazar constituie un adevărat labirint ce pune la dispoziție o varietate mare de mărfuri. El a fost întemeiat de Mahomed al II-lea la scurt timp după ce a cucerit oraşul, în 1453.

Celălalt mare bazar al Istanbulului este Bazarul de mirodenii, o hală uriaşă în formă de L, construită în 1660, pentru a susține veniturile Moscheii Noi din apropiere. Numele turcesc este Misır Çarşısı, *Bazarul egiptean*, deoarece piața a fost construită cu bani proveniți din impozitele pe mărfurile importate din Egipt. Specializarea sa – vinderea mirodeniilor – a fost determinată de importanța deosebită a mirodeniilor în gastronomie. Fiind încă un produs destul de scump, ce permitea desfacerea în magazine specializate, a permis constituirea unei piețe de desfacere (amplasată pe ruta comercială între Orient, de unde provenea majoritatea condimentelor, şi Europa) foarte bogate, ce cuprinde mirodenii, plante aromate şi alte alimente: miere, alune, dulciuri, *pastırma* (carne uscată de oaie), caviar.

Bazarul, ca instituție, este un element specific oriental, care, în îndelungata conviețuire cu turcii otomani, a fost acceptată şi aplicată, în forme variate, şi în statele din zonă. Dar cu adevărat bazar este cel întâlnit în Turcia. Un călător german din secolul al XIX-lea îl descria astfel: „Mărfurile de acelaşi fel sunt întotdeauna adunate în aceeaşi hală sau uliță; ba eşti înconjurat de arme minunate, ba de mătăsuri, apoi de şaluri, mai departe de rochii gata confecționate, apoi de lucrări de argintari şi aurari, mai încolo de pietre prețioase şi tot aşa mai departe”[15]. Comparând descrierile de epocă, aşa cum este cea de mai jos, cu propriile impresii rămâi surprins de actualitatea lor, dar şi de tradiționalismul vânzătorilor turci, care oferă, într-un pod peste timp, acele elemente „orientale” unanim recunoscute, devenite astfel aproape familiare: „Aici sunt vase mari de tablă, umplute cu tutunul aromat al țării, alături de grămezi mari din acele capete mici de lulea, făcute din argilă roşie, țevi

Obiecte din aramă (Turcia)

[15] *Idem*, p. 42.

lungi de ciubuce, dar mai ales din cele obişnuite, rareori vezi ţevi flexibile din iasomie. Mai departe găseşti bine cunoscuţii papuci galbeni, dar şi papuci cu ceva broderie în aur, apoi grămezi de fesuri roşii, covoare ordinare, feţe de masă din pânză, brodate colorat cu monograma sultanului. (…) Toate felurile de vase de bucătărie sunt puse la dreapta unul peste altul; la stânga stau negustorii de arme (…). În spate sunt neguţătorii cu obiecte de garderobă feminină; voaluri albe pentru cap, mici batiste albe, versete din Coran, brodate din mătase colorată sau aur, materiale din lână şi mătase pentru pantaloni şi feregele, fesuri roşii, scunde, pentru femei, cu ceva broderie în aur, săculeţe din fire de aur, de atârnat. Evantaie din pene sau lemn de santal, mătănii din santal sau trandafir, basmale colorate, grosolane…"[16]

Dar te simţi cu adevărat în Orient dacă surprinzi viaţa comercială încă din primele momente ale zilei, făcând parte dintr-un ritual cotidian care trimite de fapt la un anumit mod de viaţă. Descrierea de epocă la care apelăm este uimitor de exactă şi se potriveşte realităţilor de astăzi din micile sau marile centre comerciale turceşti, indiferente la uimirea cercetătoare a turiştilor: „Stăpânii prăvăliilor deschid dis-de-dimineaţă, îşi aşează obiectele în faţa ferestrelor şi rămân în general mai toată ziua acolo, în aşteptarea clienţilor. Mulţi dintre ei au până astăzi în spatele prăvăliei şi atelierul, alţii iau doar obiectele în comision de la meşteri sau agenţi comerciali ambulanţi, care îi vizitează periodic. Seara, uneori de-abia pe la orele nouă sau zece, aduc din nou totul înăuntru şi se duc acasă sau numai «sus», la etajul superior al casei mici, unde îşi au locuinţa. Toată viaţa lor se desfăşoară în jurul prăvăliei, unde se adună cunoscuţii, se citeşte ziarul, se comentează evenimentele politice, se bea cafeaua pe care o aduce băiatul de la cafenea, pe o tavă suspendată de un suport, ca să o poată purta mai uşor"[17] .

[16] Richard Kunisch, *op.cit.*, p. 181.

[17] Mariana Marinescu, *op.cit.*, p.p. 49-50.

Nu trebuie uitate alte elemente specifice ale acestui tip de comerț. Este vorba de *tocmeală* şi de *bacşiş*. Ambele de origine

Cumpărături în Marele Bazar din Istanbul

turcească, sunt încă o parte importantă a atmosferei de sărbătoare perpetuă indusă de comerțul zgomotos, indiferent în ce parte a Balcanilor ne-am afla. Pentru greci şi turci, dar mai ales pentru cei din urmă, plăcerea vânzării este uneori anulată în lipsa tocmelii propriu-zise. Vânzător şi cumpărător iau parte

La o narghilea oferită de un negustor turc

astfel la o tradiție activă, bazată pe o conversație susținută de dorința de a vinde a primului, convingându-l de avantajele oferite, şi pe perseverența celui de-al doilea de a-l „păcăli" (!) pe vânzător, obținând un preț bun. De fapt, numai vânzătorul ştie „prețul corect" şi are grijă ca acesta să nu fie prejudiciat în timpul tocmelii. Din acest ritual de persuadare a clientului face parte neapărat poftirea cumpărătorului în interiorul magazinului şi oferirea unei ceşti de ceai, pentru a se crea ambianța necesară unei discuții „la rece" asupra obiectului dorit. Urmează apoi prezentarea unor sortimente numeroase ale articolului solicitat.

Negustor ambulant în Marele Bazar din Istanbul

Bacşişul, oferit ca răsplată pentru servicii variate, nu este impresionant prin dimensiunile lui (în general, modeste), cât prin amplitudinea răspândirii lui, la cele mai forme de activitate.

Larma bazarului este surprinsă foarte bine de către Richard Kunisch: „Iată că vine un vânzător de înghețată; în găleți de lemn umplute cu zăpadă sunt cuprinse vasele de plumb cu marfa lui. Îi urmează un vânzător de apă (*sudşiş*), care strigă din răsputeri *suguk su*! (apă rece) sau *buz gibi* (ca gheața). Nu lipseşte larma. Şi ce babilonie de limbi! Turcă, neogreacă, italiană, franceză şi, mai ales, *lingua franca*, alcătuită din toate acestea la un loc, un grai barbar, foarte familiar păturilor de jos din Orient; între ele rusă, armeană, slavonă, română, spaniolă, uneori chiar germană sau engleză. Cine nu prea are cunoştințe de limbi străine să nu vină aici sau,

dacă o va face, va avea puțin de profitat de pe urma şederii la Constantinopol”[18] . Şi astăzi pot fi întâlniți frecvent pe străzile Istanbulului

Lustragii în apropierea Bazarului de mirodenii (Istanbul)

vânzătorii de *simit* – covrigi cu susan. Vânzătorul tradițional (*simitçi*) îşi duce marfa pe cap, pe o tavă din lemn. Cei mai înstăriți au un cărucior cu pereți de sticlă, din care vinde şi *poğaça* (plăcintă cu brânză şi carne), prăjituri cu cremă sau gogoşi. În timpul verii, vânzătorii ambulanți vând porumb fiert sau copt (*mısır*) cu sare, iar iarna – castane coapte.

Şi astăzi, o imagine pitorească este dată de lustragii, amplasați în preajma marilor piețe, a bazarelor, în şiruri lungi, asemenea celorlalți negustori. O descriere frumoasă a lor o face Robert Kaplan: „Am stat să-mi fie lustruiți pantofii de către un lustragiu ce-şi ținea periile şi cremele într-o cutie minunată de alamă, împodobită cu domuri în formă de turbane. Ritualul a durat aproape zece minute. Practicile elaborate, şi totuşi des întâlnite, cum ar fi coptul pâinii sau lustruitul pantofilor – substanța culturii materiale – s-au păstrat aici intacte, permițându-le turcilor să se bucure de materialismul global fără să-şi piardă identitatea”[19] .

[18] Richard Kunisch, *op.cit.*, p. 159.

[19] Robert D. Kaplan, *La răsărit, spre Tartaria. Călătorii în Balcani, Orientul Apropiat şi Caucaz*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002, p. 81.

Vorbind despre oraşe, Joseph Roth recunoştea sarcina dificilă pe care o presupune descrierea acestora: „E o mare cutezanță să descrii oraşele. Oraşele au fețe, capricii, mii de direcții, puncte terminus dintre cele mai diverse, secrete întunecate. Oraşele ascund multe, dar şi dezvăluie pe măsură. Fiecare oraş e o unitate, fiecare oraş e o multiplicitate; are mai mult timp decât un reporter, decât o ființă omenească, decât o comunitate, decât o națiune. Oraşele supraviețuiesc popoarelor cărora le datorează existența, precum şi limbilor în care şi-au vorbit întemeietorii lor. Naşterea, viața şi moartea unui oraş cad sub incidența a nenumărate legi, legi ce nu constituie

Cafenea în Grecia

însă o schemă. Sunt legi ale excepției”[20] . În acest caz, e şi o mai mare cutezanță să descrii nu numai oraşe, ci o regiune întreagă, mult

[20] Joseph Roth, *Lvov*, în vol. Adriana Babeți, Cornel Ungureanu (coord.), *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă*, Ed. Polirom, Iaşi, 1998, p.119.

mai complexă şi mai variată, cu foarte multe influenţe şi interdependenţe, aşa cum este cea a Balcanilor. Vom încerca să vedem în continuare cum îi văd străinii pe balcanici, cum se văd balcanicii unii pe alţii şi, nu în ultimul rând, cine sunt balcanicii şi prin ce se deosebesc ei de europenii get-beget. Vom încerca să facem acest lucru nu de pe poziţia unui turist grăbit, aşa cum au fost cei care au oferit numeroase informaţii şi au instituit clişee de receptare pentru această regiune. „Turistul este un vizitator grăbit care preferă monumentele şi nu fiinţele omeneşti (…). El este grăbit nu numai pentru că omul modern este aşa în general, ci pentru că şi vizita face parte din vacanţa sa şi nu din viaţa sa profesională; deplasările sale în străinătate sunt incluse în concediul său plătit. Rapiditatea călătoriei este deja un motiv al preferinţei sale pentru inanimat în raport cu animatul: cunoaşterea obiceiurilor omeneşti, spunea Chateaubriand, cere timp. Dar există un alt motiv pentru această opţiune: absenţa întâlnirilor cu subiecţi diferiţi este mult mai odihnitoare, pentru că nu pune niciodată în discuţie identitatea noastră; este mai puţin periculos să vezi cămile decât oameni”[21] .

La sfârşit poate vom exclama, ca şi Kunisch: „Credeam mai înainte că am habar de Orient fiindcă citisem câteva sute de cărţi despre el. A fost o greşeală. Acum, după ce am stat multă vreme aici, îmi dau seama că pe atunci doar îl intuisem. Splendoarea naturii lui se desfăşoară la vedere, dar viaţa lăuntrică îi este acoperită de voaluri ca frumuseţea femeilor sale, iar turiştii care au scris despre Orient n-au văzut de cele mai multe ori decât vălul. Unii au ridicat dispreţuitor din umeri, alţii au plăsmuit un Orient după felul în care şi-l reprezintă europenii, deoarece nu l-au găsit nicăieri”[22] .

[21] Tzvetan Todorov, *Noi şi ceilalţi. Despre diversitate*, Ed. Institutul European, Iaşi, 1999, pp. 465-466.

[22] Richard Kunisch, *op.cit.*, p. 179.

VECHI MOŞTENIRI SPIRITUALE

Coordonate etnologice

Un observator imparţial poate demonstra că în trecut comunităţile rurale din Balcani au avut în comun numeroase trăsături ale formelor lor de viaţă. Pe lângă similitudinile generate de condiţiile naturale şi sociale comune (climat, specificul geografiei şi al agriculturii, tipuri tradiţionale de viaţă, modele comune de aşezare şi meşteşuguri, infrastructură subdezvoltată, coduri de rudenie şi ale familiei premoderne, demografie ş.a.), pe lângă „formele eroice de viaţă" împărtăşite şi pe lângă „moştenirea culturală comună" (mituri comune, basme, anecdote şi ritualuri, motive folclorice migratoare etc.), acelaşi observator imaginar va putea evidenţia probabil cauzele acestor similitudini. Întreaga regiune împărtăşeşte un cadru macro-social comun care îşi are originile în moştenirile bizantină şi otomană, apărut pe fundalul unei aristocraţii creştine puţin numeroase, unei structuri ţărăneşti relativ libere, a unor state mici, unei poziţii anume a Bisericii ş.a.m.d.

La un nivel mai amănunţit, etnografic, se poate extinde lista similarităţilor, făcând numeroase paralelisme între culturile rituale ale diferitelor etnii sau arii balcanice. De exemplu, cercetarea etnofolclorică din coridorul românesc şi bulgăresc al Dunării a arătat forme vechi comune ale economiei rurale pe ambele maluri ale Dunării; societăţile dispun de legături analoge între viaţa nomadă

şi cea sedentară, duc al aceleaşi migraţii sezoniere şi, prin urmare, împărtăşesc aceleaşi similarităţi în plan vestimentar, arhitectonic, al gospodăriei ţărăneşti, bucătăriei şi chiar al ritualurilor (a se vedea *mărţişorul, sorcova, Caloianul, Paparudele, Căluşarii* şi *Kukerii* ş.a.). Paralele asemănătoare se poate face pe arii mai extinse: românii, macedonenii, grecii, sârbii, bulgarii au dansuri asemănătoare românescului *horă* ş. a. m. d.

Costume populare bulgăreşti

Modul de viaţă tradiţional al populaţiei rurale din zona Balcanilor este influenţat puternic de obiceiuri locale, istorie şi mediu. Cum se face însă şi ecoul forţelor care traversează localităţile rurale, modul de viaţă tradiţional poate considerat interacţiunea dintre activitatea economică şi obiceiurile organizării sociale, la care se adaugă forţele politice care le transcend.

Situația economică a satelor din Estul Europei dinainte de al doilea război mondial era în strânsă dependență de locul unde se aflau. În cea mai mare parte, Balcanii se caracterizau prin gospodării mici, în care dominant era principiul egalității pentru subzistență. În cea mai mare parte, oamenii erau cuprinşi în agricultură, unde îşi asigurau din greu nevoile de bază, ajutați fiind de tehnologii simple, fructificând astfel numai o mică parte a teritoriului în care locuiau. În afara acestor ocupații de bază, pentru a complini nevoile financiare ale gospodăriei, ei vindeau produsele agricole, îşi extindeau activitatea artizanală, lucrau temporar pentru alții şi migrau dintr-o regiune în alta. Diviziunea muncii la țară se baza pe vârstă şi pe sex în interiorul familiei, completată de diferite obiceiuri de muncă din cadrul gospodăriilor rurale respective.

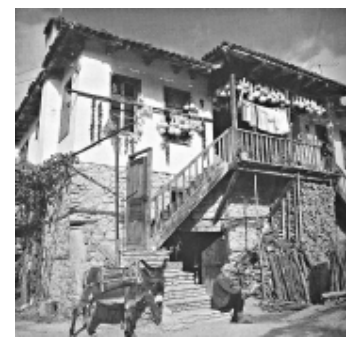

Casă țărănească din Bulgaria

Marea transformare a vieții rurale din Europa răsări-teană a fost acțiunea de colectivizare a agriculturii, începută după cel de-al doilea război mondial. Din regiune, doar Iugoslavia a fost singura țară în care acest proces nu a avut loc. Deoarece munca era încă destul de grea, iar recompensele financiare limitate, nu este deloc surprinzător de ce colectivizarea a produs o migrație masivă a locuitorilor satelor către oraşe (aceasta şi prin intermediul mecanizării agriculturii, care reducea nevoia de muncitori agricoli). Acest fenomen a fost exacerbat de către industrializarea socialistă, care i-a atras pe locuitorii satelor la oraşe. În felul acesta se poate observa un declin accentuat al vieții rurale, prin depopularea satelor şi dispersarea familiilor.

În această zonă a Europei viața tradițională a fost caracterizată de un grad mare de socializare şi celebrare rituală. În timpul zilei

acest lucru avea în vedere vizitarea rudelor şi a vecinilor, mai ales în perioadele consacrate unor astfel de evenimente, dar şi în timpul

Bătrână din Grecia

pauzelor de muncă. Bărbaţii îşi petreceau timpul înainte sau după masa de seară în crâşma satului, bând şi discutând cu prietenii. Subiectele la modă erau politica, culturile agricole şi bârfele din comunitate. Evenimentele ciclului familial (botezul, nunta, înmormântarea) erau marcate puternic, reunind toată familia, prietenii şi vecinii. În cadrul acestor întâlniri, mâncarea şi băutura erau o componentă importantă.

Relaţiile de familie aveau un rol deosebit de important. Mai mult ca în alte părţi, în Albania şi Muntenegru, structurile tribale continuă şi în zilele noastre. Balcanii sunt cunoscuţi pentru o formă de organizare socială numită *zadruga*, sau familia comună unită. Aceste familii comune foarte mari, care stăpâneau în comun

proprietățile respective (uneori numărau peste cincizeci de membri), îşi administrau singure afacerile, iar căpeteniile unor asemenea

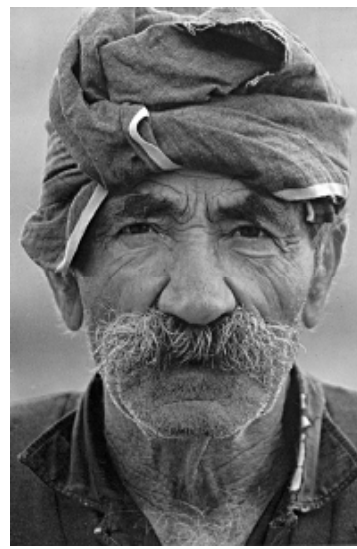

Bătrân din Grecia

unități formau conducerea politică a satului. Se presupune că organizații similare existau şi în Țările Române, mai ales în secolele al XIII-lea – al XVI-lea, supraviețuind în anumite regiuni, montane (cum ar fi Țara Vrancei) până în secolele al XIX-lea – al XX-lea. În asemenea comunități săteşti, cultivarea pământului şi activitățile economice erau reglate în comun. Complemen-taritatea satului şi a relațiilor de rudenie s-a manifestat explicit în obiceiul năşiei.

Printre speciile folclorice răspândite în regiune se numără cântece performate în cadrul sărbătorilor creştine sau populare (în perioada Crăciunului, a Anului Nou, Sf. Gheorghe, Sf. Ioan Botezătorul ş.a.) sau al ritualurilor ciclului familial (mai ales la nunți şi înmormântări). Alte tipuri de cântece erau cântate în perioada

muncilor agricole, în obiceiurile ce anunțau deschiderea sau închiderea sezonului sau pentru favorizarea bunului mers al muncilor agricole desfăşurate. Zona Balcanilor a dezvoltat de asemenea bune condiții pentru performarea unui epos de mare amploare, de factură eroică, la care se adaugă cântece istorice, mitice, religioase, balade haiduceşti, cântece lirice, umoristice, strigături. Studiul lui Albert Lord despre guslarii musulmani bosnieci a dat naştere teoriei oralității (compunere pe care orală a cântecelor populare). Era bine dezvoltată tradiția spunerii de basme, fantastice, cu animale, nuvelistice, anecdote, legende istorice sau religioase, istorii orale. Proverbele şi zicătorile sunt încă genuri populare, în timp ce ghicitorile au pătruns cu precădere în folclorul copiilor.

Muzica populară balcanică, produsă de diferite grupuri etnice şi lingvistice (slavi, turci, populații romanice) reprezintă o mare varietate de tradiții, stiluri şi practici. Cea mai mare parte a muzicii populare este bazată pe sistemul de tonalitate egal temperat (deşi în Balcani poate fi observată, la nivelul unor intervale neregulate, puternica influență a Orientului Apropiat), în care frecvent îşi face simțită prezența polifonia. În ceea ce priveşte diferențierea sexuală, se poate afirma că anumite specii erau performate cu deosebire de bărbați (eposul eroic), în timp ce altele (cântece de nuntă, bocetele) erau apanajul femeilor. În mod asemănător, se observa o polarizare sexuală şi în ceea ce priveşte ocupațiile şi meşteşugurile tradiționale. Unele restricții referitoare la cântec şi dans aveau în vedere statutul marital, vârsta şi maturitatea sexuală.

Ca şi în cazul celorlalte aspecte ale culturii, folclorul diferitelor popoare s-a modificat într-o anumită măsură în urma contactelor cu alte culturi, vecine. Slovenii şi croații au interacționat cu germanii, populațiile din sud cu grecii şi turcii ş.a. De asemenea, multe dintre trăsăturile specifice ale folclorului națiunilor predominant catolice, ortodoxe sau musulmane sunt o rezultantă a diferențelor denumirilor lor religioase.

Ca o trăsătură comună trebuie menționat rolul important pe

care l-a jucat în aceste regiuni creația populară, ridicată la rangul de păstrător al ființei naționale. În perioada ulterioară, a „modernizării", interesul pentru folclor şi tradiție populară a scăzut, el fiind considerat o formă accentuată de înapoiere, de primitivism, total nepotrivit cerințelor timpurilor moderne.

Pentru o mitologie balcanică

Mitologia constituie unul dintre cele mai vechi straturi culturale, care cuprinde atât elemente de credință, cât şi ritualuri, practici cotidiene indispensabile activităților cotidiene. Spre deosebire de alte culturi, mitologia ca atare nu s-a păstrat în întregime, fiind marcată de oralitate ca element dominant de transmitere a ei, dar multe elemente au supraviețuit chiar şi în eposul eroic, în balade, legende, descântece, farmece şi practici divinatorii.

Că putem vorbi de coordonate mitologice comune ale arealului balcanic, este de la sine înțeles. Există numeroase elemente, la cele mai diferite nivele ale culturii şi civilizației, care probează o unitate de reprezentări pentru popoare atât de diferite, cu evoluții la fel de diferite (dacă este să amintim numai apartenența la religii oficiale atât de diferite – ortodoxă – greci, bulgari, sârbi, români; catolică – croați; musulmană – bosnieci, albanezi). În pofida diferențelor sesizabile, există numeroase elemente de substrat care demonstrează un fond comun de reprezentări, şi la nivel mitologic, care poate fi reconstituit prin similitudini în planul mitologiilor locale. În rândurile de față supunem atenției în primul rând mitologiile română şi bulgară, deşi vom face referiri, fără îndoială, şi la reprezentări mitologice ale altor popoare balcanice.

Din comparațiile cu mitologiile romanică, slavă şi germanică, putem decela în acest spațiu cultural câteva particularități care converg către un fond vechi comun.

O primă trăsătură o constituie **personajele mitologice de factură patronală**. Dar dacă patroni pot fi întâlniți pretutindeni, aici pot fi evidențiate, tot ca o caracteristică, **personajele feminine în calitate de patroni,** care pot proveni din străvechi reprezentări. Avem, astfel, numeroase **Ştime, Vâlve** – ale apelor, munților, pădurilor, minelor, chiar ale aerului – în linii mari asemănătoare cu omologii lor masculini, dar care se deosebesc printr-o mai mare coerență mitologică populară (aici lipsind, în general, influențele creştine, livreşti: cf. îngeri căzuți, suflete demonizate ş.a.). Ele sunt în principal **femei în vârstă**, adevărate păstrătoare ale tradiției, care veghează la respectarea cutumelor arhaice. În aceeaşi categorie se întâlnesc şi **Ursitoarele, personificările zilelor săptămânii** şi, nu în ultimul rând, **duhurile bolilor.** În acelaşi sens, un corolar al acestei trăsături este faptul că **personajele feminine-patroni apar în grupuri (adesea de câte trei).**

Există şi alte categorii de personaje mitologice care se diferențiază de arealele mitologice învecinate: este vorba de spiritele aerului de tipul **Vilelor, Ielelor** – personaje complexe, şi ele acționând în grupuri, dar patronând mai multe spații mitologice (aer, apă, pământ).

Tot ca o caracteristică amintim şi prezența unei foarte bogate **mitologii meteorologice**, care nu se opreşte doar la supranaturalul uman (Solomonari, Vâlve), ci şi la personificarea furtunilor (balauri, zmei, hale), întâlnite într-un număr foarte mare de legende în acest areal cercetat.

În sfârşit, tot ca o particularitate a acestui areal (pentru a nu ne referi decât la cele mai reprezentative tipologii) amintim **duhurile casei serpentiforme**, care se întâlnesc aici aproape exclusiv sub această formă, precum şi **Stafiile** – duhuri ale casei, duhuri ale morților cu o aparență exclusiv malefică, care reprezintă materializarea credinței răspândite în existența sufletului protector pentru fiecare dintre edificiile înconjurătoare (vii, locuite, sau „moarte", părăsite). Nu trebuie să uităm nici de **patronii lupilor** şi

nici de **căluşari** şi de ritualurile lor de exorcizare, întâlniți la români, sârbi şi bulgari**.**

Tot o caracteristică balcanică poate fi considerată şi prezența, în mitologia mai multor popoare din zonă, a centaurilor demonici, **Kallikantzaroi** (la greci)**, Karakongiolî** (la bulgari, macedoneni, sârbi)**, Sântoaderi** (în mitologia română)**.** Chiar dacă acționează în intervale temporale diferite (sărbătorile de iarnă – primele două tipuri, Postul Mare – la români), demonii dispun de funcții asemănătoare. La români, Sântoaderii sunt legați în mod special de tors, acțiunea lor de pedepsire fiind generată de nerespectarea zilelor de desfăşurare a şezătorilor, a petrecerilor tinerilor. Acționează în grup, infiltrându-se în mijlocul colectivității respective, din care, tot sub pretextul susținerii respectivei acțiuni, ademenesc o tânără, pe care intenționează s-o omoare, deşi nu puține sunt mențiunile în care pedeapsa este realizată sub forma unui masacru colectiv, aproape toți participanții la petrecere fiind ucişi. Acțiunea lor malefică se extinde asupra tuturor oamenilor: „dacă întâlnesc oameni noaptea, afară, îi calcă în picioare până îi lasă morți", îi pocesc[1]. În alte regiuni erau pedepsiți, pe lângă femeile şi fetele care torceau, țeseau, coseau în perioada consacrată (Sântoader – prima duminică din Postul Paştelui; zilele Sântoaderilor – de marți dinaintea sărbătorii până joi din săptămâna următoare), şi bărbații care umblau cu cuțitul, cu securea. Se spunea despre aceştia că erau legați de Sântoader cu lanțurile sale, provocându-le astfel dureri în mâini, în picioare şi la încheieturile oaselor. La greci, copiii născuți în ziua de Crăciun (inițial era vorba de perioada cuprinsă între ajunul Crăciunului şi ultima zi a anului) sunt predestinați să devină *Kallikantzaroi*, ființe aproape animalice, predispuse la crize periodice de furie, coincizând exact cu ultima săptămână din decembrie, în timpul căreia aleargă cu părul zbârlit de colo-colo, fără să-şi găsească liniştea. Imediat ce văd pe cineva îi sar în spate, îl doboară la pământ

[1]Adrian Fochi, *Datini şi eresuri populare de la sfârşitul secolului XIX*, Ed. Minerva, Bucureşti, 1976, pp. 308-316.

şi-l zgârie pe faţă şi pe piept cu unghiile (încovoiate şi foarte lungi, întrucât nu şi le taie niciodată), întrebându-i: „câlţi sau plumb”? Dacă victima răspunde „câlţi”, atunci este lăsată în pace; dacă răspunde „plumb” însă, este maltratată până rămâne la pământ, pe jumătate moartă. *Karakongiolî, Karakongiulî* (la bulgari, macedoneni, sârbi) sunt fiinţe demonice – duhuri ale nopţii, apei, alteori personificări ale Crăciunului – ce ies din apă sau din peşteri în perioada cuprinsă de la Crăciun până la Bobotează. Ei apar în general după miezul nopţii, atacându-i pe oameni, călărindu-i până la cântatul cocoşilor. După multe opinii, cei mai des călăriţi sunt beţivii, care nu de puţine ori sunt împinşi în apă, aruncaţi de pe mal sau înecaţi[2]. La slavii de sud, în perioada sărbătorilor de iarnă, se sistau, de asemenea, torsul şi ţesutul. Femeile care nu respectau aceste interdicţii erau pedepsite de *Karakongiulî* – arătări pe jumătate oameni-jumătate animale. La sârbi, bulgari, români, în ziua Sf. Toader, mai precis în săptămâna consacrată acestuia, îşi făceau apariţia şi nişte cai invizibili, şchiopi, care îi atacau pe toţi cei care au lucrat în acea săptămână[3] .

Tot aici ar trebui menţionat faptul că un atribut al acestor demoni – copitele – este prezent, aproape fără nici o excepţie, şi la reprezentările bolilor majore – Ciuma, Holera, chiar Moartea[4] . Este foarte posibil însă ca această reprezentare, mai ales în cazul bolilor, să provină de la un demon compozit, jumătate animal, jumătate om, ce personifica epizootia: la sârbi, de exemplu, moartea, ciuma vitelor este reprezentată ca o femeie cu copite[5] .

---

[2] *Mifologičeskij slovar’* (red. E.M. Meletinski), Moscova, 1990, p. 273.

[3] N.I. Tolstoi, *Južnoslavjanskie Todorica/ Todorovden. Obrjad, ego struktura i geografija*, în vol. *Balkanskie čtenija. I. Simpozium po strukture teksta. Tezisy i materialy*, Moscova, 1990, pp. 103-105.

[4] V.V. Slaşciov, *Sravnitel’naja characteristika personažej ukrainskoj narodnoj demonologii i demonologičeskich personažej serbov, černogorcev, chorvatov, musliman*, MGU, 1992, p. 217.

[5] *Idem*, p. 356.

În cele ce urmează ne vom opri la acele reprezentări ale bolilor care se înscriu evident în această structură trinitară, considerată de noi o caracteristică a mitologiei balcanice.

1. Reprezentările bolilor

În funcție de modul în care pun stăpânire pe organismul uman, bolile pot fi de mai multe tipuri:

a) boala este **ipostaziată**, personificată (*Frigurile, Ciuma, Holera, Bubele, Vărsatul* etc.); este situația tradițională a medicinei magice, în care se conturează clar imaginea mitică a fiecărei boli, a fiecărei disfuncționalități;
b) boala este **produsă** de alte personaje demonice, nespecializate (*Muma-Pădurii, Iele, Strigoi* etc.);
c) boala este **trimisă** de personaje mitice care au un ascendent benefic (*Dumnezeu, Sfânta Maria, sfinți* etc.);
d) boala este **trimisă** de oameni (boala este alungată de la bolnavi şi apoi, aruncată; boala este trimisă cu o destinație precisă asupra unor oameni cărora vrăjitoarele vor să le facă rău);
e) boala este **luată** de oameni, care încalcă anumite interdicții (dacă boala este trimisă asupra oamenilor, nu este obligatoriu ca aceştia să o şi capete; alteori, prin simple accidente, omul poate contacta boli care nu-i sunt destinate lui etc.).

2. Demoni specifici ai bolilor

2.1. Ciuma, Holera, Moartea

Credința cea mai răspândită este cea privitoare la existența unor duhuri specializate, ipostazieri ale răului care cuprinde organismul

bolnav. Descântecele, spre deosebire de alte specii ale literaturii magice, cunosc o întreagă armată de astfel de spirite nefaste, care ilustrează boala în general (ca o totalitate de funcţii), numai una singură sau – aşa cum se întâmplă adesea – o trăsătură caracteristică a acesteia. Pe lângă aceste reprezentări disparate, care nu generează un sistem coerent al atributelor şi funcţiilor duhului respectiv, există personaje malefice specializate, a căror activitate caracteristică este tocmai provocarea unor daune majore sănătăţii oamenilor. Ceea ce este semnificativ este faptul că aceste credinţe sunt avansate mai ales prin intermediul povestirilor superstiţioase, ele apărând mai puţin în descântece. Din această cauză, libertatea de expresie favorizată de acest gen se reflectă în existenţa unor adevărate cicluri de legende care au ca eroi principali aceste personaje, în care sunt narate originea (geneza) duhurilor, principalele predicate care caracterizează acţiunea lor specifică, descrieri ale înfăţişării, manifestării lor, precum şi modalităţi de îndepărtare a efectelor potenţialului contact (practici apotropaice şi, dacă era nevoie, curative).

Ne vom opri în rândurile de mai jos la două triade de personaje – **Ciuma, Holera, Moartea** şi **personificările vărsatului (bubatului).**

Menţionam mai sus apropierea frapantă a acestor personaje de reprezentările trinitare ale destinului. Nu este întâmplătoare această referire, întrucât nume, funcţii sau chiar atribute ale **Ursitoarelor** se regăsesc şi la unele dintre personificările bolilor analizate. Să nu uităm că a treia ursitoare este chiar **Moartea** (şi ea un fel de boală – dacă e să considerăm credinţa după care Ciuma şi Holera sunt surori, am putea extinde această relaţie – de ce nu? – şi asupra Morţii), care, cu o seceră, coasă, sabie ş.a. taie firul vieţii omului. Tot prin menirea Ursitoarelor oamenii se îmbolnăvesc în timpul vieţii. Dacă însă Ursitoarele, după majoritatea credinţelor, **doar** prorocesc ce se va întâmpla, duhurile bolilor – Holera, Ciuma, Moartea – duc la îndeplinire ursita. La greci, de exemplu, Holera are înfăţişarea a trei femei îngrozitoare: una are un sul lung, în care sunt notate numele

celor condamnați la moarte, a doua are un foarfec, cu care îi împunge pe oameni, iar a treia o mătură, cu care mătură de pe fața pământului tot ce este viu[6]. Aceeași reprezentare a destinului înscris pe un pergament, în virtutea căruia acționează, o întâlnim și la bulgari: Ciuma își atacă victimele cu săgeți sau le taie capul cu o coasă. Ea are o listă de nume (*tefter*) ale persoanelor pe care trebuie să le atace când se apropie de sat. De regulă se oprește la hotar, lângă o fântână; întreabă pe oamenii veniți la apă despre casele pe care le caută; vine numai după cei păcătoși[7] . La sârbi, de asemenea, ciuma are la gât o carte, în care sunt scrise numele celor care trebuie să moară[8] . După credințele bulgărești, Holera este o femeie bătrână, soră cu Ciuma, mai tânără și mai bună decât aceasta, care trăiește la capătul lumii; este și ea la fel de urâtă, nepieptănată, zdrențăroasă[9] .

În calendarul popular (și românesc, dar și cel bulgar), puternic marcat de elemente creștine, protectorii sunt sfinții-patroni. Prin tradiție, păzitorii Ciumei, Sf. Atanasie și Chiril (uneori numai Tănase – 17-18 ianuarie) sunt protectori recunoscuți în cazul bolilor oamenilor sau ale păsărilor, fiind chiar considerați discipolii sfântului Haralambie[10] . În calendarul popular, de altfel, bogat în practici de magie terapeutică, ce se desfășurau aproape la fiecare sărbătoare, mai mare sau mai mică, sfinții-patroni ai bolilor nu ocupă un loc foarte mare. Cronologic, în afara sfinților sărbătoriți în ianuarie, sunt recunoscuți ca sfinți-vindecători Haralambie (10 februarie), Marina, (17 iulie), Pantelimon (27 iulie), Cosma și Damian (1 noiembrie), Varvara (4 decembrie), Sava (5 decembrie), eventual Nicolae

[6] A.N. Afanasiev, *Poetičeskie vozzrenija slavjan na prirodu*, III, Moscova, 1869, p. 114.

[7] E.M Nazarova, *Bolgarskaja mifologičeskaja leksika v etnografičeskom i etnolingvističeskom osveščenii*, MGU, 1986, p. 175.

[8] Slașciov, *op. cit.,* p. 219.

[9] Nazarova, *op. cit.*, p. 173.

[10] Th.D. Speranția, *Răspunsuri la chestionarul de sărbători păgânești*, B.A.R., 1907, IV, f. 214.

(6 decembrie). Ca o caracteristică a lor putem menţiona focalizarea sacralităţii în direcţia stăpânirii unei singure afecţiuni de către fiecare dintre ei (excepţie fac Pantelimon şi Cosma-Damian).

Ca şi vecinului lui, Haralambie, sfântului Atanasie îi este atribuită putere asupra Ciumei (Atanasia Ciumelor, Tănase de Ciumă, Tănase Ciumatu), eventual cu o restrângere a activităţii la păsări („Ciurica Tanasia e rea de moartea găinilor"), în timp ce sfântul Chiril este făcut răspunzător de paralizie sau afecţiuni ale membrelor. Considerăm interesant de semnalat şi obiceiul împărţirii ofrandelor rituale, din care nu trebuie să lipsească turtele, adesea calde, unse cu unt şi stropite cu zahăr, destinate a-l îmbuna pe demonul bolii sau pe sfântul protector: „În această zi se obişnuieşte să se facă agheasmă, adică plătesc preotului ca să le sfinţească apă, care e bună pentru felurite boli; o parte din apă este băută, cu o parte se spală, parte o dau vitelor de băut sau stropesc cu dânsa vitele, grajdurile, şurile, iar restul îl aruncă prin fântâni"[11]; „Se împărţesc colăcei şi turte dulci cu miere, ca să se îndure sfântul şi să nu dea drumul Ciumei din lanţ"[12] ; „Multe femei gătesc câte o găină şi o dă de pomană în cinstea acestui sfânt"[13] . Şi la bulgari, în cinstea ei se ţine sărbătoarea Ciumovden (11 februarie stil vechi), ziua Sf. Vlasie; nu se face nimic; se coc turte şi se împart pentru sănătatea Ciumei. Stăpânul ei este Sf. Haralambie[14] .

Dintr-o legendă din Bucovina, publicată de S.Fl. Marian, se desprinde următorul portret al Ciumei: „Are cap ca de om, coarne ca de bou, şi coadă ca de şarpe, în vârful căreia se află un ghimpe mare, cu care înghimpă oamenii şi-i umple de boală". De asemenea, „Ciuma este o dihanie nevăzută, cu un picior de vacă şi unul de om,

[11] Simion Florea Marian, *Sărbătorile la români*, I, Bucureşti, Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1994, p. 194.

[12] Speranţia, *op.cit.,* VI, f. 179.

[13] *Idem*, II, f. 40 v.

[14] Nazarova, *op.cit.,* pp. 175-177.

cu coarne şi cu o coasă în mână, cu care seceră sufletele vitelor şi ale oamenilor”[15]. Cea mai frecventă este însă reprezentarea ei integral antropomorfă, apărând în chipul unei femei îmbrăcate în alb, având părul despletit. În Lituania, când se iveşte o epidemie de ciumă, oamenii spun că o văd ca pe o fecioară îmbrăcată în alb şi cu o cunună roşie ca focul pe la tâmple; în mână flutură o basma însângerată. Cât timp bântuie, satele rămân pustii, cocoşii sunt răguşiți, câinii nu mai latră, dar adulmecă Ciuma de departe şi mârâie[16].

O altă înfățişare, tipică pentru personajele demonice, este cea de femeie bătrână, chiar hidoasă (de fapt, cum am mai menționat, ambivalența este o trăsătură tipică a acestui univers, astfel că nu sunt deloc incompatibile aceste reprezentări antagonice): „La bulgari, Ciuma e închipuită ca o babă bătrână şi grozav de urâtă, cu părul lung şi încâlcit, cu mâini lungi şi cu gheare ascuțite. E îmbrăcată în zdrențe negre şi are în mână o coasă, cu care coseşte capetele oamenilor. Dumnezeu o trimite numai în acele părți unde sunt mulți păcătoşi şi nelegiuiți, ca să-i pedepsească în chipul acesta îngrozitor. La început, Ciuma era mult mai grozavă la chip, aşa că era numai de ajuns să se uite la om ca să cadă trăsnit. Când Dumnezeu i-a creat pe oameni, unii din ei s-au brodit aşa de pociți, că a hotărât să facă din ei copii ai Ciumei. Însuşi Dumnezeu se spăimânta de ei şi se ascundea, când îi vedea apropiindu-se. Ca să le ia puterea cea mare cu care îi înzestrase, a dat cu trăsnetul în ei. De atunci, gâtul lor s-a înțepenit şi nu-şi mai pot întoarce capul, nici nu-l pot mişca, la dreapta sau la stânga. De aceea, Ciuma nu merge nici înapoi nici în lături, ci numai drept înainte, şi nu-i poate răpune decât pe aceia ce-i ies în cale.

Când Dumnezeu trimite Ciuma printre oameni, îi dă un catastif, în care sunt scrise numele acelora pe care trebuie să-i răpuie. Când

[15] Speranția, *op.cit.,* I, f. 242 v.

[16] I.A. Candrea, *Folclorul medical român comparat. Privire generală. Medicina magică*, Bucureşti, 1944, p. 134.

porneşte către un sat, înainte de a-i păşi hotarul, ia chipul unei babe bătrâne, se aşează lângă un copac sau la o fântână şi întreabă de casele şi oamenii de acolo pe care trebuie să-i omoare. După aceea intră în sat. Dacă e primită cu cinste sau dacă se păzeşte curăţenia şi nu se fac păcate, atunci nu omoară. De aceea, când se aude de Ciumă, fiecare se grăbeşte să-şi cureţe curtea, casa, coşarele şi pivniţele, se fereşte de a fura sau de a minţi, iar bărbatul nu umblă după femeie în vremea cât colindă Ciuma. Poporul mai crede că Ciuma mai are un copil, pe care-l ia cu dânsa, când porneşte să omoare lumea. De aceea, în fiecare casă se pregăteşte câte o albie şi un pieptene, şi în fiecare seară se toarnă în ea apă caldă, pentru ca, noaptea, când va sosi Ciuma cu copilul ei, să-l poată scălda. De asemenea i se pregăteşte, pe o masă, pâine, vin şi sare, ca să aibă cu ce se ospăta. Ciuma nu intră în casa în care locuieşte o văduvă cu orfani. În cinstea Ciumei se serbează o zi (10 februarie – Sf. Haralambie – n.n. A.O.), numită Ziua Ciumii. În acea zi nu se lucrează şi mai ales femeile o păzesc cu sfinţenie”[17] . Credinţe asemănătoare sunt întâlnite şi la sârbi[18] .

Legenda bulgară face din Ciumă un instrument al pedepsei divine. Ea este trimisă de Dumnezeu, care, de altfel, face posibilă şi apariţia ei pe lume (imaginea copiilor pociţi, monstruoşi, este frecventă în reprezentarea supraumanului malefic; cf. şi motivul înlocuirii copiilor duhurilor malefice cu cei ai oamenilor). Mai mult, Ciuma apare conturată ca un instrument al destinului, fiind, în unele credinţe, una din cele trei Ursitoare cu drept de viaţă şi de moarte (aici: prezenţa cărţii destinelor). La greci, ciumele sunt în număr de trei: prima are în mână o foaie mare de hârtie, a doua, o pereche de foarfeci, iar a treia, o mătură. Prima înscrie numele în catastif, a doua îşi răneşte victima, iar a treia o mătură[19] .

[17] *Idem*, pp. 135-136.
[18] Slaşciov, *op.cit.,* p. 220.
[19] Candrea, *op.cit.,* p. 136.

În ultima parte a legendei de mai sus a fost adăugată, pe lângă motivul transcendenței acțiunii personajului malefic, apariția bolii ca urmare a încălcării unor greşeli de comportament. Purtarea cuviincioasă, aducerea unor ofrande specifice reprezintă elemente esențiale, cu mare greutate, pentru evitarea urmărilor nefaste ale epidemiei. Şi aici se observă, aşa cum se întâmplă frecvent în logica mitului (este vorba, totuşi, cum am mai menționat, şi de contaminări), o contradicție aparent insolvabilă: omului îi este destinată boala (este sortit să fie răpus de boală), dar el poate scăpa în ultimul moment fie prin respectare unor precepte comportamentale, fie prin învingerea (anihilarea, păcălirea, dezorientarea) demonului, în cazul în care sunt performate o serie de practici magice apotropaice.

În ceea ce priveşte ofrandele care pot fi aduse demonului bolii, ele sunt diferite. Dacă bulgarii, în legenda de mai sus, aduceau jertfe „curate", produse de uz casnic, alimente etc., românii (şi nu numai ei) accentuează tragismul epidemiei nimicitoare prin jertfe animale, uneori chiar umane: „Când mor într-o casă toți de ciumă, vecinii de la nouă case din apropiere să sară, cu mic şi cu mare. Să ia o găină neagră ori un cocoş negru cu ei şi să se urce cârd pe un deal, unde vor face nouă vetre cu nouă focuri. Apoi să ocolească vetrele de nouă ori, unul având găina tot în mână. Dacă s-ar întâmpla să moară vreunul din ei, să nu se sperie. Să-l îngroape acolo, pe brânci, cu găină cu tot, iar ei să se urce pe alt deal, să facă alte vetre, şi să urmeze la fel, până n-o mai muri nici unul. Numai aşa se va stinge ciuma. Pe cei morți să-i îngroape cioclii, aleşi din acei cari au zăcut de această boală şi au scăpat"[20]. „Într-un sat, dacă a văzut că nu mai scapă de holeră, oamenii au luat un băiat voinic, i-au făcut o groapă în pământ, adâncă cât el şi strâmtă, aşa ca să poată sta un om în picioare. Au luat apoi băiatul, l-au pus în groapă şi au pus pământ peste el de viu, şi el a murit acolo. Aşa a scăpat satul de holeră"[21] .

Simulacre ale vechilor jertfe umane sunt păpuşile care îl reprezintă pe demonul bolii, alteori prezența lor fiind sugerată obiecte

[20] *Idem*, p. 141.

[21] *Ibidem*, pp. 141-142.

vestimentare considerate ofrande (a se vedea **cămaşa Ciumei**). Continuarea practicilor magice la hotar – aratul ritual – avea rolul de a accentua bariera care se ridica între lumea umanului şi cea a duhurilor. Pentru ca operaţiunea să reuşească, era nevoie să se apeleze la persoane, gesturi şi obiecte sacralizate, care puteau realiza un transfer de putere, salvând în acest fel întreaga comunitate: „Un om negru/ Cu o fată neagră,/ Despletită,/ Cu corbaciu negru,/ Cu doi pogănici negri;/ Un om negru/ Cu o fată neagră,/ Cu sbiciu şi cu jug/ Şi răsteiele negre,/ Tânjala, teleguţa, plug/ Şi toate negre,/ A mers arând după un sat/ Tot descântând,/Trăgând brazdă neagră,/ Să nu intre acolo ciuma-n sat,/ Să fie omul sănătos,/ Ca Precista,/ Ca soarele”…[22]

2.2. Sfintele protectoare ale vărsatului

Calendarul românesc conţine un ciclu de sărbători trinitare consacrate Vărsatului (4-6 decembrie), una dintre bolile cele mai de temut în mediul ţărănesc. Sf. Varvara (şi, în continuare, Sf. Sava şi Sf. Nicolae) îi apără atât pe copii, pe mamele lor, pe tinerele fete. În credinţele româneşti chiar se păstra ierarhia tradiţională, din care se vede clar rolul important al Sfintei Varvara: se spunea că Sf. Haralambie „strânge toate bolile din lume, iar Sf. Varvara le ţine închise sub o piatră mare”[23] . În ceea ce priveşte cuplul format, credinţele româneşti oferă informaţii interesante: Varvara e sora sfântului Nicolae sau Sf. Varvara şi Sf. Sava sunt părinţii sfântului Nicolae[24] . Uneori Varvara şi Sava sunt două sfinte ce umblă cu vărsatul din sat în sat, din casă în casă, şi celor care n-au ţinut această sărbătoare le-au îmbolnăvit copiii de vărsat[25] . Uneori răzbate ideea că boala este un fel de pedeapsă: „Sf. Sava se închipuieşte ca

[22] Candrea, *op.cit.,* p. 365.
[23] Speranţia, *op.cit.,* VI, f. 181.
[24] *Idem*, II, f. 132 v; VII, f. 191 v.
[25] *Ibidem*, III, f. 219.

o sfântă trimisă de Dumnezeu să aducă între oameni boala, bubatul. Sf. Sava umblă cu traista de bube şi cine nu-l serbează se îmbolnăveşte de bube felurite"[26] .

Fiind o suprapunere târzie peste duhul vărsatului, împlinirea aspirațiilor oamenilor se putea face numai prin plata rituală, sub formă de ofrandă, ce trebuia oferită în ziua sărbătorii. Mamele obişnuiesc să-şi *îmbărbureze* copiii, ungându-i pe față cu miere, cu apă în care s-a topit zahăr etc., ca să fie feriți copiii de vărsat (sau de friguri), sau, dacă s-au îmbolnăvit, boala să fie dulce ca mierea, ca zahărul ş.a.m.d. În apa cu care se spală copiii s-a spălat în prealabil o icoană, pentru ca fața copiilor să fie curată ca icoana. În unele părți se fac turtele Barburii – turte cu nucă, unse cu miere. Una se dă de pomană la copii, cealaltă se pune în streaşina casei. Lângă casă se mai pune o cofă cu apă, în credința că, atunci când va trece Vărsatul, să mănânce din turta pusă la streaşină, să bea apă din cofă şi să plece mai departe, la altă casă[27] . Alteori împart femeile pâine (trei turtițe necoapte), o strachină de fasole nefiartă, o sticlă cu vin şi un caier de lână sau de cânepă. Aceasta ca să fie Bubatul bun, şi anume: bun ca pâinea şi ca vinul, moale ca boabele de fasole şi ca lâna[28] .

Există însă credințe din care se poate trage concluzia unui ciclu de sărbători consacrate aceleiaşi reprezentări, având forme diferite: „La Sf. Sava se țin trei zile: una înainte şi alta în urmă. Se crede că în aceste trei zile se împarte Bubatul (Vărsatul): mare, mic, mijlociu"[29] . În acest sens, această imagine se potriveşte foarte bine cu cea păstrată în mitologia bulgară, în care abundă personificările feminine ale bolilor. Vărsatul este cunoscut în medicina populară

[26] *Ibidem*, II, f. 231 v; VIII, f. 285 v.

[27] Tudor Pamfile, *Sărbătorile la români*, Ed. Saeculum I.O., Bucureşti, 1997, p. 234.

[28] Speranția, *op.cit.,* II, f. 211.

[29] *Idem*, I, ff. 309 v; 69 v; II, f. 34 v.

sub mai multe nume – Şarka, Baba Şarka, Blaga-Medena –, fiind ipostaziat însă de trei surori: Edríța, Brusníța, Sípanița. **Brusnița, Sredna Sipanița** este duhul vărsatului, sora mijlocie, mai mică decât Edríța şi mai bună decât ea. De regulă îi atacă nu pe copii, ci pe tineri. Cine a fost îmbolnăvit de sora ei mai mică, Sítna, Sípanița, va fi îmbolnăvit şi de ea. Nu face nici un rău, dacă vine bună şi veselă, dar, când e supărată, face ravagii. Pentru a o îmbuna, se face o turtă rituală, *pitka*, cu miere, care este împărțită rudelor şi vecinilor[30]. **Edríța, Édra Sípanița, Edra Şárka, Baba Písanka, Baba Şarka, Lélicika** este cea mai mare dintre cele trei surori – personificări ale vărsatului. Ea este mereu supărată. Chiar dacă este bună şi îndurătoare, pe corp şi mai ales pe fața bolnavului rămân urme. În cinstea celor trei surori şi mai ales a celei mai mari, la 9 martie (*Mladenți*) se fac turte, *pitki*, se ung cu miere şi se împart pentru sănătate[31]. Se ştie că şi în ritualurile româneşti există datina de a împărți colăcei unşi cu miere, la aceeaşi dată, de Mucenici. Este foarte posibil ca această tradiție să fie legată tocmai de îmbunarea acestor demoni (peste care s-a suprapus mai târziu şi celebrarea noului an apicol). Cea mai mică dintre surori, **Sípanița,** îi îmbolnăveşte pe toți, fără a fi vorba însă de un pericol real. Când apare în casă, se fac turte care se ung cu miere şi se împart tuturor celor din casă şi vecinilor. Până nu se vindecă bolnavul şi nu se conving că nu se va mai îmbolnăvi nimeni se interzice să se fiarbă în casă găina-ofrandă. Dacă jertfa este opărită, atunci va fi opărit şi duhul bolii, care, de durere, îl va omorî pe bolnav. De aceea jertfa se fierbe în vecini.[32]

Evident, aceste observații nu epuizează materialele interesante de medicină magică în care s-au păstrat numeroase elemente de

[30] Nazarova, *op.cit.,* p. 47.
[31] *Idem*, p. 78.
[32] *Ibidem,* p. 155.

substrat. Fascinante sunt şi credințele referitoare la **Friguri** sau la **Insomnie, Plânsori** (văzute cel mai adesea ca fiind produse de duhul pădurii, Muma-Pădurii, la români). Considerăm că acest subiect este încă de actualitate, mai ales acum, când vorbim de globalizare. Nu putem să trecem cu vederea caracterul regional al mitologiilor popoarelor din zona – convențional numită – a Balcanilor, date fiind influențele şi evoluțiile lor comune.

BALCANII ŞI MENTALITATEA BALCANICĂ

1. Mentalitatea balcanică – mentalitate europeană?

„Istoria și geografia sunt doar schițe peste care omenirea suprapune detaliile"[1].

Pornind de la cuvintele lui Robert Kaplan, este mai uşor de înțeles marea diversitate de state şi stătulețele ce fragmentează harta lumii, dar, mai ales, referindu-ne la Europa, existența unor zone de conflict, controversate, revendicate de mai multe națiuni, care trec de-o parte şi de a alta a liniilor trasate pe hârtie, tulburând viața cotidiană a localnicilor, aruncați adesea în situații de criză tot de disputele politicienilor. Aşa au fost înțeleşi şi Balcanii, ca un teritoriu instabil – în fapt, nici conturul regiunii nu este foarte clar, statele care sunt considerate balcanice diferind de la o viziune politică la alta. Şi în contextul globalizării de astăzi, care pune un accent deosebit pe specificul național, regional, etnic al populațiilor înglobate în marea Uniune Europeană, acest amestec ar trebui să nu ne surprindă. Scriitorul polonez Andrzej Stasiuk, descriind Europa văzută de el, o

[1] Robert D. Kaplan, *La răsărit, spre Tartaria. Călătorii în Balcani, Orientul Mijlociu şi Caucaz*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002, p. 17.

contura astfel: „Harta Europei aminteşte de o farfurie cu un fel de mâncare neizbutit. Cotlet nemţesc, o grămadă de cartofi ruseşti, salată franţuzească, sparanghel italian, desert spaniol şi, de băut, compot englezesc. Ici şi colo totul e stropit cu pete de sos. Sos unguresc, sos cehesc, ochiuri româneşti, scrumbie suedez-norvegiană şi cod ca aperitiv, muştar de Benelux, spanac polonez, felii de pâine grecească, ruptă şi fărâmicioasă, într-un cuvânt, un talmeş-balmeş”[2]. Un talmeş-balmeş care formează o masă, variată, e adevărată, uneori surprinzătoare, dar în care fiecare element distinctiv se armonizează cu unul sau mai multe dintre „ingredientele” vecine sau înrudite. În fond, acest talmeş-balmeş ar trebui să fie o constantă a modului de a trăi al oamenilor, în pofida unor încercări disperate, de-a lungul timpului, de a supune totul unei rigori cazone. În esenţă totul poate fi redus, simplificat, esenţializat, dar, în realitate, amestecul elementelor, influenţele colaterale sunt mult mai numeroase şi ele constituie chiar firescul, viul.

Fragmentarea geografică este însă o realitate, deoarece munţii care divid regiunea îi conferă nişte trăsături specifice. Lanţul muntos uriaş, de forma unui S răsturnat, din sudul Carpaţilor până la Munţii Balcani, către Turcia anatoliană, la care se adaugă, în partea vestică, divizările impuse de Alpii Dinarici, care, trecând prin Dalmaţia şi Albania, traversează Grecia, continuându-se mai apoi în mare, formând numeroase insule. În felul acesta, regiunea a fost inevitabil împărţită în mici unităţi, în care grupări etnice diferite şi-au consolidat poziţiile. Munţii au fost în felul acesta un obstacol natural care a stânjenit de multe ori combinările regionale, politice, economice sau culturale. Grupurile etnice s-au focalizat spre dezvoltarea unor culturi naţionale distincte, economii locale şi autonomie politică. De altfel, muntele a fost cel care a împărţit pe

[2] Andrzej Stasiuk, *Jurnal de bord*, în vol. Iuri Andruhovîci, Andrzej Stasiuk, *Europa mea*, Ed. Polirom, Iaşi, 2003, p. 117.

verticală fiecare subregiune în zone mai joase, favorabile agriculturii sau creşterii animalelor, precum şi în zone mai puțin favorabile, stâncoase, care au ajuns treptat un fel de loc de exil şi de refugiu pentru grupurile etnice alungate din regiunile mai atractive din vale şi de pe litoral.

Astfel de diferențe pot fi decelate şi în Balcani. Ele vin însă din diferențele inerente ce existau în sânul Imperiului Bizantin, ale Imperiului Otoman[3]. Poate cea mai importantă diferență (şi unica?) este cea confesională: comunitățile ortodoxe răsăritene, musulmane, catolice şi evanghelice constituie un mozaic diferențiat de granițe şi întrepătrunderi. Diferă nu numai doctrinele lor, ci şi practicile conexe ce includ sărbătorile, interdicțiile, ritualurile, costumele, bucătăria şi moravurile sexuale. O semnificație deloc neglijabilă o au şi variațiile peisajului, alternanța deal-vale, regiunile mediteraneană şi a Mării Negre ale peninsulei, care antrenează la diferite tipuri de comerț şi comunicare culturală cu restul lumii.

Dacă diferențele, în principiu, nu ar fi numeroase, să vedem care ar fi asemănările la nivelului modului de viață cotidian din regiune, care atestă într-o oarecare măsură – dar nu una generalizatoare! – o anumită omogenitate. S-a încercat conturarea unui *mentalități balcanice*, dar de cele mai multe ori răspunsul a fost negativ. Termenul de *mentalitate balcanică* a fost utilizat pentru prima dată în anul 1918 de către marele geograf sârb Jovan Cvijič, în lucrarea consacrată geografiei umane, *La Peninsule Balkanique*. El a avut în vedere caracteristicile psihologice sau intelectuale şi morale ale popoarelor, pe care le concepea ca produs al unui complex ce factori ce îşi avea originea în natura ambientului geografic.

[3] Când vorbesc despre Imperiul Otoman, de exemplu, istoricii subliniază mari diferențe regionale – mai ales în Bosnia, Rumelia şi Africa de Nord, în domeniul agriculturii, sau în felul în care moştenirea otomană a fost acceptată de fiecare tânăr stat național.

O asemenea mentalitate este rezultatul unui set complex de factori geografici, istorici, etnici şi sociali. În studiul sus-menţionat de antropogeografie, el intenţiona să structureze spaţiul politic din Balcani luând în calcul caracteristicile geografice şi geomorfologice ale peninsulei, care se suprapuneau firesc pe legăturile şi relaţiile regiunii cu Europa Centrală şi Apuseană, vehiculând astfel termenii geopolitici de *centru* şi *periferie.*[4]

Trăsăturile geografice ale Balcanilor (litoralul Asiei Mici, conectat din punct de vedere geomorfologic cu Asia Mică, precum şi blocul continental având aceeaşi relaţie genetică cu Europa) constituie condiţiile naturale ce realizează sudura prin care s-a realizat procesul bilateral al absorbţiei de către centru a periferiei şi de transformare a spaţiului periferic într-unul central. Aceste două tipuri de caracteristici geomorfologice au făcut din regiune cea mai importantă periferie a centrului (Asia Mică şi Europa), în antichitate, dar şi în perioada modernă. Acest tip de relaţii a făcut ca Balcanii să devină un centru în perioada bizantină, dezvoltare stopată numai de cucerirea otomană, care a făcut mai apoi din peninsulă o periferie permanentă a Europei, în care accentul se punea nu pe latura culturală, ci pe cea politico-strategică. „Datorită legăturilor stabilite de aceste popoare în timpul Evul Mediu cu Imperiul, clasele lor conducătoare şi instruite au fost determinate să adopte multe caracteristici ale civilizaţiei bizantine, fapt ce a dus la participarea lor la o tradiţie culturală comună şi, în cele din urmă, a contribuit chiar la formarea ei. Această tradiţie a fost alcătuită din diferite elemente. Printre acestea se numărau creştinismul de tip răsăritean, recunoaşterea primatului Bisericii

[4] Trebuie reţinut că românul Victor Papacostea este primul om de ştiinţă care a pus bazele studiului sistematic al vieţii popoarelor din Balcani, cu deosebire prin intermediul Institutului de Studii şi Cercetări Balcanice, înfiinţat de el în 1937. Institutul a avut şi o revistă internaţională, „Balcania", în care au fost enunţate principiile *balcanologiei*.

de la Constantinopol, recunoaşterea – cel puţin tacită – a faptului că împăratul bizantin era împuternicit cu autoritate asupra întregii lumi creştine ortodoxe, acceptarea legilor romano-bizantine şi credința că normele literare şi tehnicile artistice cultivate în şcolile, mănăstirile şi atelierele imperiului erau universal valabile şi demne de imitat. Moştenirea primită de la Bizanț de aceste țări din Europa de Răsărit a fost o componentă suficient de importantă a tradiției lor medievale pentru a justifica părerea că, din anumite puncte de vedere, ele au alcătuit o singură comunitate internațională”[5] .

În pofida diferențelor, mai mult aparente, similitudinile sunt o constantă. Nicolae Iorga tratează sud-estul Europei dintr-o perspectivă culturală unitară: „O singură privire asupra acestei lumi a sud-estului Europei poate fi de ajuns pentru a dezvălui cât sunt de înrudite toate aceste națiuni prin originea lor, cât de legate sunt în dezvoltarea lor şi cât de solidare sunt în situația lor actuală (…). Un sat românesc, un sat sârbesc, un sat bulgăresc, un sat din Tracia, cu excepția ținuturilor de lângă mare (…) sunt identice: aceleaşi străzi, aceeaşi aliniere a locuințelor, aceleaşi proporții între casă, livadă, grădina de zarzavaturi şi aceeaşi grădină de flori, care este aranjată, în cea mai mare parte, pe parmaclâc sau în spatele geamurilor (…); foarte modesta casă a țăranului, cu acoperişul de paie sau de şindrilă, cu balustrada cu pălimari sculptați, cu prispa aerisită din față, cu împărțirea interioară identică: camera centrală cu vatra care dă căldură celor două camere alăturate, cameră de locuit la stânga, cameră mult mai mare la dreapta, cea numită de români «casa mare», «salonul», care este destinată găzduirii oaspeților sau primirii vizitatorilor. Aranjarea interioară e identică, mobilarea de asemenea”[6] .

---

[5] Dmitri Obolenski, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453,* Ed. Corint, Bucureşti, 2002, p. 9.

[6] Nicolae Iorga, *La caractère commun des institutions du sud-est européen*, Paris, 1929, pp. 3-7.

Paschalis M. Kitromilides nu este nici el de acord cu acest concept de mentalitate balcanică, considerând că ar fi generat în principal de stereotipuri, fiind deci o reducere neconstructivă, neproductivă: „Există oare o mentalitate balcanică comună?... Răspunsul ar putea fi afirmativ pentru cei obişnuiţi a-şi reprezenta Balcanii prin stereotipuri convenţionale şi, în consecinţă, echivalează o presupusă «mentalitate balcanică» cu caracterul pasional, starea de dezordine şi simţământul de neorânduială asociate acestei regiuni a lumii – toate acele elemente considerate a diferenţia sud-estul european de normele vieţii civilizate în Europa de nord-vest…”[7] Toate argumentele antropologice şi psihosociale în favoarea existenţei unei „mentalităţi balcanice” recunoscute tind să devină metafizică socială dacă nu oferă răspunsuri convingătoare la întrebarea legată de specificul balcanic. Kitromilides susţine astfel incompatibilitatea dintre categoria „mentalitate balcanică” şi orice constructe etnice şi naţionale. În schimb, el dezvoltă conceptul de „structuri mentale şi de atitudine” într-un context strict istoric specific. Acesta este un set de caracteristici ale menta-lităţilor, distinct şi plauzibil din punct de vedere istoric, valid pentru ecumena creştin-ortodoxă din Balcanii secolului al XVIII-lea: de aceea specificitatea istorică este factorul critic în descrierea unei astfel de serii de presupuneri şi norme recurente şi penetrante care definesc imaginea unei colectivităţi. A vorbi cu insistenţă despre o uniformitate diacronică numită „mentalitate balcanică” înseamnă a lansa o legendă neverificată istoric, care se poate transforma într-o mitologie înşelătoare[8]. „O mentalitate balcanică comună devine o

[7] Paschalis M. Kitromilides, *„Mentalitate balcanică” – istorie, legendă, imaginaţie*, în vol. *Balcanismul*, „Secolul 20”, nr. 7-9, 1997, p. 76.

[8] *Apud* Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000, p. 283.

imposibilitate logică evidentă în momentul în care este legată cauzal de atât de multe identități etnice divergente, de obicei antagonice, excluzându-se una pe alta”[9] .

În fapt, nu ne putem limita observațiile şi „simplificările” la ecumena creştin-ortodoxă sau la diferențele etnice, aşa cum sugerează Kitromilides, întrucât adesea elementul islamic, prin Turcia în primul rând, ca generator de profunde influențe în mentalul regional, dar şi prin comunitățile musulmane mai mici sau mai mari rezidente aici întreține permanent o alteritate ce furnizează sau întreține elemente sincretice, fie că ne aflăm în zone de contact direct sau nu. În pofida diferenței majore de care am vorbit, am putea evidenția, nu numai în zilele noastre, dar şi în perioada „de aur”, de consolidare a acestor baze comune, o anumită simpatie, înțelegere a Aproapelui, a Celuilalt, chiar de altă religie, în pofida ostilităților zgomotoase ale politicii oficiale, laice sau religioase.

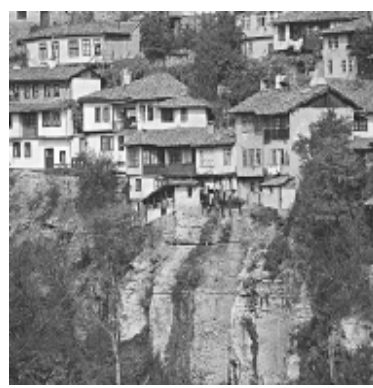

Case „suspendate“ la Veliko-Tîrnovo

[9] Paschalis M. Kitromilides, *op.cit.*, p. 79.

Aşa se justifică pătrunderea în cotidian a muzicii şi elementelor de gastronomie, a pieselor vestimentare, ţesăturilor şi podoabelor specifice, a instituţiilor sociale (cafeneaua) ş.a., prin nişte canale niciodată închise, care permiteau şi acceptau cu curiozitate şi mai apoi cu bucurie toate aceste extravaganţe. Un alt argument al unei atitudini comune este acela generat de stăpânirea comună sub care s-au aflat aceste populaţii (bizantină, otomană), fapt ce a generat reacţii de protest asemănătoare faţă de conducătorii străini sau locali cu maniere asemănătoare. În felul acesta, cum concluziona până la urmă Kitromilides, se impune ca singura soluţie o abordare antropologică, într-o „încercare de a recupera valorile comune şi credinţele aşa cum sunt ele exemplificate în comportamentele şi formele expresiei simbolice la origini”[10] .

De fapt, trebuie să avem în permanenţă în vedere două nivele diferite la care observăm aceste diferenţe:

– cel al societăţii oamenilor simpli, a supu-şilor, negustorilor, meşteşu-garilor, ţăranilor, care cuprinde cele mai profunde influenţe, provenind din perioade diferite, dar care urcă până în primele decenii ale secolului al XX-lea şi continuă şi astăzi, în forme noi (mersul la Istanbul al noilor comercianţi şi aducerea de acolo a unor mărfuri variate vine să întreţină din nou această foame de exotic şi de familiar, de intimitate, niciodată secată în multe din ţările din regiune);
– cel al aristocraţiei locale, care, în perioadele guvernării străine (otomane, fanariote), a preluat de la stăpânitori multe dintre formele fastului de curte. Interesant este faptul că toate aceste forme, cândva aristocratice, au coborât sau au ajuns, pe furate, prin gaura cheii, la păturile de jos, care le-au păstrat cu sfinţenie ca pe o marcă a aristocraţiei, încercând să şi le

[10] *Idem*, p. 80.

însuşească într-o măsură cât mai mare. Aşa se justifică prezența unor obiecte vestimentare şi de podoabă, a muzicii cu influențe turceşti, a covoarelor cu desene geometrice sau animaliere având aceeaşi influență, dar mai ales a împrumuturilor gastronomice.

O altă perspectivă asupra mentalității comune a oamenilor din Balcani o oferă Svetlozar Igov, în studiul *Homo balcanicus: kărstopătniat čovek*[11] (Homo balcanicus: omul de la răscruce), în care evidențiază trei tipuri ale mentalității balcanice în funcție de apartenența geografică şi de natura ocupațiilor tradiționale dominante (distincțiile se fac în afară de diferențele religioase, care oricum disting o Balcania Orthodoxa, în care intrau bulgarii, grecii, sârbii, muntenegrenii, românii – şi o Bulgaria Romana, care-i cuprindea pe sloveni şi croați):

a) tipul balcanic de bază, montan, care îi cuprinde pe albanezi, bulgari, sârbi, muntenegreni, o mare parte a românilor, la care se adaugă populația musulmană. Este sintetizat ca dispunând de o cultură agricolă sau pastorală, conservatoare, în general paşnică, din sânul căreia pot lua naştere grupuri războinice pentru apărarea libertății;

b) tipul meridional, în care intrau grecii şi croații din Dalmația. Acest tip de cultură este moştenitoare culturii antice a *polis*-ului, navigației şi comerțului;

c) tipul panonic-danubian (urmaşii Imperiului Habsburgic) îi cuprindea pe croații continentali, sloveni, românii transilvăneni, sârbii din Voivodina. Inițial o cultură feudal-agrară, devine treptat o cultură urbană de tip burghez.

O caracterizare interesantă o face balcanicilor în general cercetătorul bulgar Bogdan Bogdanov, care surprinde multe

[11] În vol. Gheorghi Dimov (ed.), *Literaturno-estetičeski procesi na Balkanite*, Sofia, 1994, p. 54.

elemente de atitudine, atât domestică, dar şi de „suprafață", construită pentru impresionarea unui „adversar" european care nu a avut mai deloc o opinie pozitivă despre acesta: „Generozității orgolioase i se adaugă, într-o manieră complexă, indiferența afişată față de bani şi bunuri materiale. Altfel, omul balcanic este econom, muncitor şi grijuliu, presat fiind de necesitățile legate de stocarea alimentelor, clădirea casei – fortăreață solidă şi stabilă care îl apără de incertitudinile lumii exterioare. Prin urmare, balcanicul este foarte practic acasă. Dar, o dată ce se găseşte în afara căminului său, el este cheltuitor, are o comportare sărbătorească şi boemă, departe de felul lui de a fi în realitate"[12] . Individualismul, dar şi sentimentul

Turcia: arhitectură specifică

mândriei, personale şi naționale, sunt alte trăsături, evidențiate, în forme îngroşate negativ, şi de observatorii europeni occidentali: „La baza amorului propriu balcanic se află individualismul specific, născut, probabil, din instabilitatea națională seculară şi din ocupația străină. Acolo, singura autoritate credibilă este individul, şi nu comunitatea. Acestea sunt gândurile nemărturisite ale omului balcanic, chiar dacă, adeseori, vorbeşte despre patria de care, afirmă el, este adânc ataşat. În nord, individualismul este mai accentuat, iar neîncrederea se manifestă nu numai la adresa statului, dar şi față de cei ce trăiesc

[12] Bogdan Bogdanov, *Homo balkanicus*, în vol. *Balcanismul*, „Secolul 20", nr.7-9, 1997, p. 72.

departe. Preocuparea majoră individuală este propriul cămin, cu diferitele lui aspecte. La sat, casa poate nici să nu fie tencuită în exterior, în timp ce, în oraş, se manifestă amorul propriu al imaginii exterioare…"[13] În sfârşit, o altă trăsătură dominantă în toate țările din regiune, moştenire „de preț" a dominației otomane şi (local) fanariote, încă de mare actualitate, este aceea de dezvoltării şi menținerii unor relații de clan, de rudenie ş.a. foarte strânse, pentru a contracara într-o oarecare măsură necunoscutul puterii oficiale: „«Spiritul local» şi clientelismul/nepotismul sunt, în egală măsură, mi se pare, expresia acestui individualism. Suspiciunea față de puterea centrală şi insistența cu care se favorizează rudele şi apropiații «locali» sunt strâns legate şi determină instabilitatea comunității şi a ierarhiei[14].

Toate aceste delimitări trebuie acceptate cu reținere. Sunt, în fond, nişte abstracții mai mult sau mai puțin speculative, convenționale, care încearcă să simplifice în mod extrem ceea ce constituie de fapt o multitudine de trăsături ce formează un popor sau altul. Suntem marcați de acelaşi subiectivism, fie că vorbim de reducționismul stereotipurilor sau de abstractizarea antropologică. Mai mult, nu toate aprecierile se potrivesc tuturor indivizilor analizați. „Când se ajunge la caracterizarea unui popor întreg sau a unei totalități de popoare (iar Occidentul este o totalitate de mai multe popoare), diverşii reprezentanți ai acestor popoare se simt direct vizați. Ei fac o greşeală logică gravă transferând asupra lor ceea ce se spune despre popoare întregi, respectiv despre mari ansambluri de oameni care se reproduc de-a lungul mai multor generații. Un popor nu este doar suma unor oameni identici. Poporul este o unitate de oameni diferiți, este un fenomen unitar. În fiecare popor se pot vedea toate tipurile umane posibile"[15] .

[13] *Idem*, pp. 72-73.

[14] *Ibidem*, p. 73.

[15] Alexander Zinoviev, *Occidentul. Fenomenul occidentalismului*, Ed. Vremea, Bucureşti, 2002, pp. 50-51.

„Balcanismul este o realitate devenită mentalitate, iar Balcania este un mit”[16] ale cărui trăsături specifice sunt: dihotomia între realitatea de zi cu zi a micilor popoare din Balcani şi utopism, idealism; pendularea continuă a psihicului individual şi colectiv între viaţa concretă, prozaică şi vicisitudinile, greutăţile şi monstruozităţile ei, alături de aspiraţiile înalte, elevate[17]. Studiul nostru îşi propune o încercare de a identifica şi a sublinia acele similitudini care configurează mentalitatea tip balcanică, existentă, fără îndoială, precum şi pe promotorul ei, acel *homo balcanicus*, care individualizează pe oricare dintre locuitorii peninsulei, în context european şi universal. În viziunea lui Victor Papacostea, „*Homo balcanicus* e omul din peninsula Balcanică – din orice parte a ei – participă, în fond, prin toată structura lui etnică, mintală şi sufletească, la mai multe naţionalităţi. Fără a nega, firește, diferenţa specifică care îl leagă de totalitatea membrilor naţiunii în sânul căreia s-a născut şi a cărei limbă o vorbeşte, vom constata totuşi că, pe deasupra, el mai este membru, prin legături organice, ce vin dintr-o complexă şi îndelungată ancestraţie – şi al marii comunităţi balcanice”[18]. Dacă Commonwealth-ul bizantin a generat bizantinismul, cel de după Bizanţ a produs influenţa turcă şi greacă, iar în secolul naţiunilor a apărut balcanismul.[19] Aceeaşi idee de plurilingvism şi, mai mult, de apartenenţă la un mod comun de a fi ale balcanicilor a fost surprinsă şi de Marianne Mesnil: „Pe un teritoriu unde din vremurile cele mai îndepărtate fluiditatea frontierelor este o regulă, iar multilingvismul o practică, un astfel de *homo balkanicus* obişnuit să

[16] Constantin Geambaşu, *Homo balcanicus,* în vol. *Ipostaze lirice şi narative*, Ed. Medro, Bucureşti, 1999, p. 139.

[17] *Idem*, p. 142.

[18] Victor Papacostea, *Balcanologia*, în vol. *Sud-Estul şi contextul european*, VI, 1996, p. 71.

[19] Alexandru Duţu, *Y-a-t-il une Europe Orthodoxe?*, în vol. *Sud-Estul şi contextul european, VII, Cultură şi solidarităţi în „Europa ortodoxă”*, Bucureşti, 1997, p. 17.

intre în contact cu *naţiunile* cele mai diverse (în sensul medieval al termenului: străini, născuţi într-un acelaşi loc) cunoaşte mai bine ca oricine arta de a întreţine relaţii cu «ceilalţi», ale căror diferite limbi el le-a învăţat adesea şi a căror religie el o respectă, în caz că nu o împărtăşeşte. Astfel, avem de-a face cu un fel de «cameleonism» al lui *homo balkanicus*, care constă tocmai în această capacitate a sa de a gestiona relaţiile multietnice, multilingvistice, multiconfesionale – el adaptându-şi oarecum propria «identitate» la a celuilalt şi atribuindu-i o dimensiune raţională, negociabilă"[20] .

Pe de altă parte, să nu uităm că, în general, balcanismul este un discurs stigmatizator, prin care se opune această parte a Europei celei vestice, civilizate. În pofida unor origini mai noi (până şi grecilor de astăzi cu greu li se recunoaşte europeitatea – leagănul civilizaţiei! –, ei fiind consideraţi balcanici, însă cu „faţă europeană". Prin urmare, în aceste condiţii, cine ar dori să-şi asume apartenenţa la acest tip de mentalitate? Din acest motiv, naţiunile nou-create au încercat (proces care a durat sute de ani) să scape de imaginea Balcanilor necivilizaţi. Procesul de constituire naţională şi de autodeterminare a fost impus de către elitele culturale urmând modelele tradiţionale occidentale (emancipare, suveranitate politică şi autenticitate culturală, dreptul naţional de a participa la istorie, demnitate naţională şi dorinţa de recunoaştere internaţională etc.). Cu toate acestea, fiind nişte state mici şi periferice, aceste naţiuni au fost prinse în jocul contradictoriu dintre normativ şi factual: între imperativul modern (naţiunea trebuie să fie o agenţie istorică a propriei emancipări) şi irelevanţa lor în luptele dintre Marile Puteri. Internalizând atât trauma emoţională a nerecunoaşterii (invizibilitate publică şi istoricză) şi cea morală (eşecul de a-şi îndeplini menirea istorică), ideologiile şi culturile naţiunilor sud-est europene au afişat mereu o grijă obsesivă. Au încercat să

[20] Marianne Mesnil*, Kosovo 1999: explozia întârziată*, în vol. *Balcani după Balcani…*, Ed. Paideia, Bucureşti, 2000, pp. 35-36.

compenseze irelevanța lor geo-culturală cu anumite reprezentări despre sine. În felul acesta, ele au reprodus neîncetat imaginea ideologică a autenticității lor şi diferența vecinilor lor[21]. Toate aceste eforturi de diferențiere şi de producere a unor politici naționale distincte de reprezentare (instituțională, politică, militară) s-au lovit de inflexibilitatea noțiunii occidentale de balcanism, care nu vedea nici un fel de diferență şi percepea regiunea dintr-o perspectivă macro-colonială. În pofida existenței unor specialişti reputați, cercetători, diplomați, ziarişti care au sesizat aceste diferențe, mass-media occidentale au produs în mod repetat imaginea unui întreg obscur din punct de vedere geopolitic şi cultural, fragmentat fără nici un fel de rost, în care triburi minuscule, nerecunoscute şi stătulețe agresive puneau în scenă, în miniatură, drame de mult uitate de europeni: ură reciprocă, războaie necivilizate sub stindardele unor naționalisme isterice sau idiosincretice, opresiune culturală, purificare etnică. În 1921, jurnalistul Paul Scott Mowrer oferă prima imagine completă a fenomenului *balcanizării*, surprinzând trăsături care şi astăzi marchează mentalitatea occidentală: „Crearea, într-o regiune de rase amestecate fără speranță, a unui amestec de state mici, cu populații mai mult sau mai puțin înapoiate, slabe din punct de vedere economic şi financiar, lacome, intrigante, înspăimântate, o pradă continuă pentru maşinațiunile marilor puteri şi pentru impulsurile violente datorate propriilor pasiuni[22] .

Într-adevăr, specificul Europei Orientale față de Europa Occidentală nu este acela că frontierele statale nu coincid cu cele

[21] Aleksander Kiossev, *The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identification*, în vol. Bjelić, Dušan I., Savić, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002, p. 180.

[22] Paul Scott Mowrer, *Balkanized Europe: A Study in Political Analysis and Reconstruction*, *apud* Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000, p. 63.

etnice (pentru că acest lucru este vizibil şi în vestul Europei), ci pentru că aceste frontiere sunt extrem de recente şi de fragile. Şi încă ceva: destabilizarea Balcanilor nu este provocată de diversitatea etnică sau culturală, ci de criza în primul rând politică, socială şi economică[23].

Fete în costume populare greceşti din Dodecanez

[23] Dominique Belkis, *Ethnicité et nation dans les Balkans (1)*, în *Regards sur les Europe: une anthropologie impliquée dans les Balkans*, nr. Special editat de L'ARA (Association Rhône-Alpes d'Anthropologie), nr. 44/1999, pp. 24, 25.

2. Literatura ca domeniu de reflectare a mentalității balcanice

„Balcanismul marchează o maturizare a literaturii române,
fiindcă implică o perspectivă, măcar parțial autocritică,
în căutarea conștiinței de sine"
Ovid S. Crohmălniceanu

Conceptul de balcanism literar a fost lansat la noi de G. Călinescu în efortul de clasificare din monumentala *Istorie a literaturii române*. Criticul delimitează, printre altele, un tip de prozator român care s-ar recruta din „tagma balcanicilor", a micilor târgoveți sau a boiernaşilor, de obicei cu „îndepărtat sânge grecesc, ori vag peninsular, mai toți munteni plini de nervozitatea emoției, dar incapabili a o ține, spulberând-o repede cu măscări şi bufonerii, ascuțiți la inteligență, plebei, dar pitoreşti în expresie, amestecând folclorul sătesc cu tradiția mahalagească într-o producție plină de mirosuri grele şi arome. Muzica orientală, prin monotonia şi chiar obscenitatea ei, amestecată însă cu delicate urcuşuri lirice, poate sluji ca simbol al acestei categorii de autori"[24]. După George Călinescu, balcanismul este „acel amestec gras de expresii măscărioase, de impulsuri lascive, de conştiință a unei identități aventuroase şi tulburi, totul purificat şi văzut mai de sus de o inteligență superioară". La rândul său, criticul literar român contemporan Ovid S. Crohmălniceanu defineşte *balcanismul literar* drept o „imagine particulară a universului sud-estic european". Confratele său Ion Negoițescu merge mai departe şi denumeşte

[24] Constantin Geambaşu, *Homo balcanicus,* în vol. *Ipostaze lirice şi narative*, Ed. Medro, Bucureşti, 1999, p.189.

această categorie literară ca fiind „acea realitate abject înnobilată", realizată desigur printr-un travaliu artistic de sublimare. Considerăm emblematice aceste concluzii, valabile pentru numeroase opere din spațiul sud-est european.

Însușiri ale mentalității balcanice vom regăsi mai întâi la N. Filimon, I. Ghica sau A. Pann (îndeosebi în observații cu privire la comportament, vestimentație, peisaj, dar și la relații sociale și morale), apoi la I.L. Caragiale, autor al radiografiei critice a societății românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, precum și la fiul acestuia, Mateiu Caragiale, care, alături de ipostaza derizorie, carnavalescă a lumii balcanice, proiectează o imagine mitică, așezată sub semnul esteticului și al liturgicului[25] ; în perioada postbelică, printre cei care vor continua filonul prozei balcanice se înscriu E. Barbu, F. Neagu, D.R. Popescu și S. Bănulescu, cu toții creatori ai realismului mitologic sau magic în literatura română.

Fără a pătrunde aici în detalii, analiza textelor permite conturarea unor trăsături pe care le putem circumscrie mentalității balcanice, deși, într-o mai mică măsură, ele se pot întâlni și la scriitori din alte spații culturale: o lume pestriță, colorată, neîncadrabilă în șabloane, dominată de sentimentul inutilității, al zădărniciei efortului uman, al existenței umane în condițiile vitrege ale unei stăpâniri străine, peste puterile omului de rând; zeflemeaua, persiflarea ca mod de rezistență sau chiar de subzistență; derizoriul ca modalitate de viață; atitudinea duplicitară ca stil de comportament și de conviețuire; ludicul ca formă existențială; vorbăria, pălăvrăgeala, simptom al dorinței de comunicare sau al claustrării, al încercării disperate de a depăși nimicnicia, anonimatul sau chiar condiția existențială; absurdul ca mod de existență; haosul și dificultatea construcției axiologice[26] .

---

[25]Vezi I. Derșidan *Mateiu I. Caragiale Carnavalescul și liturgicul operei,* București, Editura Minerva, 1997.

[26] Constantin Geambașu, *op.cit.*, p. 148.

Referindu-ne la Balcani, perioada otomană a oferit un cadru pentru o cultură postbizantină balcanică într-adevăr înfloritoare: nu în sensul de a fi o cultură dominantă sau de a primi sprijinul statului, nici în sensul integrării şi perpetuării elementelor moştenirii bizantine de către sistemul otoman, ci în sensul creării unui *Raum* comun, în care cultura bizantină acționa de mai multe secole în dimensiuni ecumenice (cf. Maria Todorova). Sfera culturală bizantină şi-a lăsat amprenta puternică asupra producției literare şi artistice din regiune, fapt insuficient pentru a explica persistența şi creativitatea sa la mai multe secole după căderea Imperiului Bizantin.

Turcocrația, aflată în descompunere accelerată, perpetuează, în degradeuri succesive, tipologia *cavalerului* (sau a eroului), a *intelectualului* (dragomanul, istoriograful etc.) sau a *preotului* ce populează, în acest veac, opera sârbilor Andrić si Selimović, a albanezului Kadare, a grecului Kazantzakis, a bulgarului Stanev sau a lui Sadoveanu. În Europa Centrală există de asemenea o tipologie, să spunem, crepusculară – *ofițerul, funcționarul* şi *artistul* –, elaborată mai cu seamă în literatura Kakaniei (Robert Musil), una a contestațiilor şi a scepticismului, ambele „întoarse" spre râsul amar al unor Nuşici şi Haşek. Pe de altă parte, exemplele – extrase tot din lumea personajelor aflate în opera lui Krleža, Bulatović sau Kuśniewicz – particularizează elemente integrabile, desigur, parțial, perimetrului sud-estic mai ales în amintitele spații-turnantă. Iată, rebrenianul Apostol Bologa confirmă paradigma musilianului „om fără însuşiri"; o călătorie prin „cenuşa unui imperiu", alături de Krleža, Hrabal sau Haşek ne scoate pe celălalt versant din tradiția ardeleană, cunoscută mai mult prin militantismul stenic ilustrat pe linia Coşbuc-Goga. Tot aici însă eroii lui Agârbiceanu „se usucă încet" şi apare, semnificativ, Emil Cioran, ce va elabora o veritabilă paradigmă a derealizării[27] .

[27] Mircea Mihăeş, *Câteva delimitări: Europa Centrală / Europa de Sud-Est*, în vol. *Sud-Estul şi contextul european*, VI, 1996, pp. 21-22.

În numeroase opere circumscrise balcanismului literar pot fi identificate viziuni şi atitudini artistice comparabile, metode şi procedee literare apropiate în organizarea lumii prezentate. Se conturează cele două ipoteze esențiale ce vor domina proza balcanică: una *negativă*, sinonimă cu dezorganizarea, dezintegrarea, derizoriul şi absurdul (aşa cum ea este receptată, în general, de nebalcanici, îndeosebi de reprezentanții civilizației occidentale), cealaltă *pozitivă*, sinonimă cu înțelepciunea profundă, reflecția intelectuală şi atitudinea estetic-contemplativă (mai rar identificată şi reliefată în analiza exegeților străini). Principalele trăsături ale creației balcanice pot fi considerate: universul inconsistent, mobil, discontinuu, esența fiind concurată de pitoresc; absolutului i se substituie relativul; omul nu interesează prin interioritate, ci prin exterioritate, nu viața lui lăuntrică, nu abisalitatea lui contează, ci masca, aspectul comportamental, rețeaua lui de relații sociale (vezi teatrul şi nuvelele lui I.L. Caragiale şi, ulterior, romanele lui D.R. Popescu); organizarea obştească, la rândul său, e deposedată de seriozitate, de valoare în sine. „Avem de-a face cu un teatru, cu o înscenare a aparențelor repetitive, în cadrul căreia realitatea cea mai prozaică răspunde sarcastic în iluzie", spunea Gheorghe Grigurcu[28] .

Literatura balcanică e în general o literatură a înțelepciunii, o încercare de a găsi misterul lumii prin cunoaştere. Se adaugă interferențe slave, ruse, care aduc probleme de psihologie mai mult sau mai puțin sistematizate şi literatura unui nou realism, a unui clasicism trecut prin romantism, pe care o găsim în toate cele trei forțe principale. Pe de altă parte, chiar din interior se constată că „balcanismul literar ia naştere dintr-o atitudine scriitoricească ambiguă. O dată, conştiința de a trăi la o periferie a continentului, unde domnesc

[28] Gheorghe Grigurcu, *Balcanismul ca demon păzitor,* în vol. *Balcanismul*, „Secolul 20", nr.7-9/1997, pp. 194-195.

înapoierea, promiscuitatea, lenea şi concupiscența, aşadar realism, reprezentare crudă, fără pudori puritane şi iluzii, a mediului ambiant. «Que voulez-vous, nous sommes ici aux portes de l'Orient, où tout est pris è la legčre» – a înscris ultimul dintre Caragiale în fruntea bibliei balcanismului, *Craii de Curtea-Veche*. Concomitent, facultatea de a metamorfoza acest spațiu într-un lăcaş privilegiat, care găzduieşte voluptăți fără seamăn şi mântuie prin exercițiul extrem al trufiei, la Mateiu, sau închipuie «ultima Grecie», pentru Ion Barbu. Imaginația trimite astfel

Harta Balcanilor

totul, cu tiranie şi visare romantică, în viziune şi cifru ermetic. Ambiguitatea rezultă din refuz şi acceptare"[29] . Lumea ca bâlci, „în care totul e improvizat, totul trecător, nimic înfiinţat de-a binelea, nimic durabil", se derulează sub semnul carnavalescului. Ca atare, se produce o serie de metamorfoze destructurante: dispare deosebirea dintre valoare şi nonvaloare, oamenii se egalizează într-un mod factic, orice autoritate se suspendă, toate formele se văd prinse într-o necurmată fluiditate, toate tâlcurile sunt aşezate în abisurile plurivocității. Regizorul acestei frenetice reprezentații non-stop – parodie a Demiurgului – este ironistul, care se amestecă el însuşi în spectacol, în chip de actor[30] .

Accentul ar trebui să cadă astfel pe delimitarea unor procedee ca aluzia, alegoria, parodia, ironia, parabola, mitul, caracteristice prozei de tip modern. Metoda comparată şi intertextuală va permite o mai bună înțelegere a specificului literar cultural al zonei balcanice, precum şi la conturarea mentalității balcanice sau sud-est europene în raport cu spațiul central-european. Dincolo de deosebirile existente, legate de evoluția proprie a culturii şi literaturii din aceste două zone, vor fi puse în evidență similitudinile determinate de apartenența la modelul cultural european în sens larg.

[29] Ovid S. Crohmălniceanu, *Un complex geografic național*, în vol. *Balcanismul*, „ Secolul 20", nr.7-9/1997, p. 190.

[30] Gheorghe Grigurcu, *op.cit.*, p.195.

BALCANII – STUDIU DE CAZ

„Dacă Balcanii nu există, ei ar trebui neapărat inventați."
Hermann Keyserling

Particularitățile geologico-geografice şi constantele antropomorfice ale Peninsulei Balcanice imprimă trăsături caracteristice diverselor etnii conlocuitoare, în pofida originii, limbilor, religiilor şi culturile deosebite ale fiecăreia în parte, fără a fi încetat vreodată, de-a lungul întregii istorii, de a primi prinosuri de populație şi cultură din celelalte zări ale lumii. Sub aspect geografic, Sud-Estul european (asimilat de multe ori integral Balcaniei) cuprinde toată Peninsula Balcanică, inclusiv insulele adriatice ale fostei Iugoslavii şi insulele greceşti ale Mediteranei occidentale, ale Mării Ionice şi Egee. Limitele de civilizație sunt însă sensibile în partea amintită aici, în sensul că insulele ionice, adriatice, Slovenia, Croația, precum şi părți din teritoriul românesc, mai ales Transilvania, aparțin cu siguranță ariei vest-europene şi central-europene de civilizație. Mai restrânse în partea nord-vestică, limitele de civilizație ale Sud-Estului european sunt însă mult extinse în partea opusă, sud-estică, înglobând şi Asia Mică, adică toată Turcia de astăzi, care prin mica porțiune de teritoriu pe care o deține în partea europeană, sub aspect geografic, dar mai ales prin strânsele legături istorice cu toate popoarele balcanice, în

calitate de forță moştenitoare a fostului Imperiu Otoman, are statut de țară europeană.

În epoca medievală Balcanii formează o unitate clară, în timp ce în perioada modernă apare net o tendință centrifugă. Primul factor care a asigurat o unitate culturală între Asia Mică şi partea sud-estică a Europei a fost elenismul, grație căruia progresele creştinismului au fost rapide în ambele zone. La începutul Evului Mediu s-a consolidat această unitate datorită moştenirii romane. Expresia noii unități a fost marcată de Imperiul Bizantin, care a înrâurit considerabil evoluția politică şi mai ales spirituală a popoarelor din Peninsula Balcanică. Un ultim element de unificare a acestei regiuni a fost Imperiul Otoman, care înglobează peninsula şi o domină politic timp de aproape cinci secole, favorizând în acelaşi timp şi difuzarea elementelor locale specifice în întreg imperiul.

Construirea timp de mai multe secole a imaginii regiunii a cunoscut câteva etape, evidențiate de către Maria Todorova în monografia consacrată imagologiei Balcanilor: a) *eroare inocentă*, care rezultă din cunoaşterea inexactă a locului, preluată de tradiție şi perpetuată; b) denumirea pur geografică, *Balcanii*, derivă din cuvântul turcesc ce înseamnă 'munte', care capătă mai apoi o serie de sensuri peiorative ce provin din suprasolicitări politice, sociale, culturale şi mai ales ideologice; c) termenul *Balcani* se disociază de obiectul desemnat inițial, ca rezultat al evoluției rapide a termenului în sens peiorativ.

Cea mai veche atestare a numelui *Balcan*, preferat de localnici (din tc. *Balkan* 'lanț muntos împădurit'), îi este atribuită scriitorului şi diplomatului italian Filippo Buonacorsi Callimaco (1490), dar pătrunderea lui în literatura europeană i se datorează călătorului englez John Morritt, care, în 1794, a folosit acest nume pentru a-l înlocui pe clasicul Haemus[1].

[1] Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000, pp. 44, 45.

Germanului August Zeune i se datorează inventarea numelui Peninsulei după numele munților, *Balkanhalbeiland – Goea. Versuch einer Wissenschaftlichen Erdbeschreibung* (Berlin, 1808). „Munții Balcani", denumiți astfel printr-o tautologie (în locul mai vechilor denumiri *Turcia Europeană, Peninsula Orientală, Levantul European, Peninsula greacă* ș.a.), se întind de-a lungul drumului care leagă Imperiul Habsburgic de Levant, drum care, pentru că oferea o relativă siguranță și era ușor de străbătut, a devenit și cel mai cunoscut care traversa Peninsula[2].

Geografic, Balcanii sunt legați de Europa, dar cultural au devenit cu timpul obiectul a numeroase frustrări culturale, politice și ideologice, un summum de trăsături negative și reperul ce a servit construcției, prin contrast, a imaginii pozitive și automăgulitoare a „europeanului" și „occidentului". Un punct de vedere asemănător poate fi văzut și la Samuel Huntington, care se încăpățânează să traseze bariere ferme între aceste regiuni europene: "The peoples to east and to south of Ottoman or Tsarist empires were only lightly touched by the shaping events in the rest of Europe, they are generally less advanced economically they seem les likely to develop stable democratic political systems. The Velvet Curtain of culture has replaced the Iron Curtain of ideology"[3]. Chiar dacă ulterior, o dată cu căderea Cortinei de Fier, s-ar părea că granițele acestea încep să se șteargă, pentru localnici nu rămâne decât crudul adevăr: zidurile durabile ale prejudecăților nu pot fi demolate așa de ușor sau chiar sunt imposibil de demolat. După mărturia Slavenkăi Drakulić, „am înțeles că tot ce se spune despre zidurile care cad în Europa nu sunt decât minciuni. În toată Europa se înalță ziduri, noi și invizibile, ziduri mult mai greu de demolat, iar această graniță nu este decât unul dintre ele... "[4]

---

[2] Vesna Goldsworthy, *Inventarea Ruritaniei. Imperialismul imaginației*, Ed. Curtea-Veche, București, 2002, p. 15.

[3] Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations?*, "Foreign Affairs", 1993, 72, 3, pp. 30-31.

[4] Slavenka Drakulić, *Balkan Express, op.cit.,* p. 60.

Geopolitic, peninsula are o importanţă strategică deosebită, situându-se la intersectarea a trei continente – Europa, Asia şi Africa –, iar accesul făcându-se atât de pe mare, cât şi de pe uscat, o face să fie deschisă din toate direcţiile la incursiuni politice, militare, culturale şi la controverse. În trecut, şase imperii străine – persan, roman, bizantin, otoman, habsburgic şi rus – s-au străduit să intre în posesia, integrală sau parţială, a beneficiilor oferite de amplasarea strategică şi de bogăţiile naturale ale peninsulei. Când statele balcanice, altele decât Imperiul Bizantin, au reuşit să reziste pe o perioadă mai mare de timp, acest lucru s-a realizat mai ales în interiorul peninsulei, diviziunea geografică între litoral şi munte având consecinţe economice. Frecvent litoralul, cu porturile lui importante, era stăpânit adesea de state străine, în timp ce interiorul aparţinea băştinaşilor, în felul acesta ridicându-se o barieră semnificativă în plan geografic-politic-economic, ce a făcut ca economia statelor balcanice să rămână în principal agricolă până mult timp în decursul secolului al XX-lea.

1. Cadrul geografic

Nu există un punct de vedere comun asupra numărului statelor şi populațiilor care intră în regiunea Balcanilor, întrucât criteriile de determinare sunt variabile. Evident, s-a încercat adecvarea geografică, incluzând aici doar acele state ce fac parte efectiv din Peninsula Balcanică, dar întrucât în generalizările lor occidentalii au avut nevoie şi de „balcanismul" unor populații vecine, acestea au fost incluse şi ele, fie pe motive religioase, fie al stării de înapoiere, fie politice (statele fostului bloc comunist) ş.a.m.d., observându-se frecvent o confuzie a termenilor de Balcani, Europa de Est, Europa de Sud-Est. Un lucru este cert: în toate cazurile vorbim de o anumită notă peiorativă, drept pentru care fiecare vrea să iasă din această circumscriere, în pofida unor elemente mentalitare comune.

În *Le petit Larousse Ilustré* (Paris, 1993), Peninsula Balcanică este mărginită la nord de râurile Sava şi Dunăre; în felul acesta, aici sunt cuprinse state ca Albania, Bulgaria, Croația, Grecia, Slovenia, Turcia (partea europeană) şi Iugoslavia.

În *Encyclopaedia Britannica* (1998), din Balcani fac parte Albania, Bosnia şi Herțegovina, Bulgaria, Croația, Grecia, Macedonia, Moldova, România, Slovenia şi Iugoslavia (Muntenegru şi Serbia).

În enciclopedia americană *Compton's Interactive Encyclopedia* (1998), din Balcani fac parte Albania, Bulgaria, Grecia, Turcia europeană, Slovenia, Croația, Bosnia şi Herțegovina, Iugoslavia, Macedonia şi România.

În pofida acestei diversități teritoriale şi de populație, elementul comun, dar şi cel supărător, în ultimă instanță, nu este amplasarea unui stat sau a altuia în zona Balcanilor, cât etichetarea lui drept *balcanic*, în direcția stereotipurilor bogat reprezentate. După

expresia lui Vintilă Mihăilescu, cel mai mare adversar al unei imagini corecte a locuitorilor regiunii este *pădurea de simboluri* care constituie fundația ideologică a Balcanilor[5] .

[5] Vintilă Mihăilescu, *Balcanii, „anthropologically correct"*, în vol. *Balcanismul*, „Secolul 20", nr.7-9, 1997, p. 101.

2. Geografia etnică

Albanezii (mai precis strămoşii lor, ilirii) au apărut în vestul Peninsulei Balcanice în cca 1200 î.Hr., stabilindu-se în teritoriul Albaniei şi fostei Iugoslavii, descendenții lor continuând să existe până în zilele noastre în regiunea muntoasă a Albaniei de astăzi. Cei mai mulți dintre albanezi au devenit musulmani din perioada cuceririlor otomane. Albanezii numără astăzi 5 milioane de oameni, dintre care 3,5 milioane locuiesc în Albania, 1,7 milioane de conaționali se află în afara granițelor ei, în Kosovo, regiune a Serbiei, iar 500.000 în fostul stat iugoslav Macedonia. Kosovo este de fapt un exemplu tipic al amestecului balcanic: este o regiune de importanță deosebită pentru Serbia, situl unor evenimente istorice importante. În acelaşi timp, majoritatea albaneză, prin rădăcinile sale ilire, atestă o prezență mai veche în regiune. Ambele națiuni îşi revendică regiunea, la argumentele istoricilor adăugându-se frecvent cele furnizate de naționalismul politic.

Grecii sunt, în Balcani, la fel de vechi ca şi ilirii-albanezi, punând stăpânire pe regiune (locuind nu numai pe teritoriul Greciei de astăzi, dar şi în insulele Mării Egee şi Anatolia) în trei valuri succesive – aheii, ionienii şi dorienii. După căderea Imperiului Bizantin, mulți greci s-au aflat în afara teritoriului tradițional al statului grec. Din cei peste zece milioane de locuitori,

Costume populare greceşti din Chorio

creştini ortodocşi, o numeroasă parte se află în Anatolia, Cipru şi Albania de Sud.

Românii au şi ei origini în epoca clasică, fiind descendenţi ai geţilor, dacilor, care au suferit modificări semnificative în urma cuceririlor romane din 106-108 d. Hr. În număr de peste 23 de milioane, în majoritate ortodocşi, mai ales prin particularităţile deosebite ale Transilvaniei, românii nu sunt de acord cu includerea lor în zona balcanică, de care se apropie totuşi în plan spiritual.

O situaţie aparte o au populaţiile slave din regiune, ale căror valuri de migraţie sunt atestate către sfârşitul Imperiului Roman. Slavii de sud – slovenii, croaţii, sârbii şi bulgarii – au pătruns în Balcani din nord, între 500 şi 700 d.Hr., aşezându-se într-un arc ce se întinde din Adriatica, în nord, în sudul şi estul Mării Negre. Aceste grupuri erau împărţite în triburi înainte de a sosi aici, dar variaţiile dintre aceste triburi erau destul de mici. Deosebirile au început să se accentueze, mai ales la nivel lingvistic, în secolele al XIX-lea şi al XX-lea.

Slovenii au sosit primii, în cca 500 d.Hr. Aproximativ 1.700.000 de sloveni locuiesc în partea nord-vestică a fostei Iugoslavii (Slovenia). De religie romano-catolică, aici se observă o puternică influenţă central-europeană, mai ales dinspre Austria şi Italia.

Croaţii au ajuns în Balcani către sfârşitul anilor 500 – începutul anilor 600 d.Hr., în acelaşi timp cu sârbii. Aflându-se, în anii 800, sub control lui Carol cel Mare şi al urmaşilor acestuia, croaţii au devenit catolici, în timp ce sârbii au trecut la ortodoxie. Astăzi 3.500.000 de croaţi locuiesc în interiorul graniţelor tradiţionale ale statului croat, în timp ce alţi cca 700.000 se află în Slovenia şi Bosnia. Cultura croată are trăsături central-europene, romano-catolice.

Sârbii au sosit în acelaşi timp cu croaţii, având în esenţă cultură şi limbă identice. Sârbii, fiind mai aproape de Bizanţ, influenţele acestuia în domeniul culturii s-au făcut simţite destul de puternic, mai ales la nivelul credinţei – creştin-ortodoxe şi al modelului statal feudal bizantin. Sunt în număr de peste 9 milioane de locuitori, dintre care 7 milioane concentraţi în Republica Serbia şi în Muntenegru, importante minorităţi aflându-se în Bosnia şi Croaţia.

Bosnia este o entitate geografică, şi nu etnică. Ca şi astăzi, Bosnia medievală era o zonă situată între Croaţia şi Serbia, a cărei marcă distinctivă este astăzi credinţa islamică, consolidată mai târziu. Din punctul de vedere al limbii şi al descendenţei, bosniecii moderni au aceeaşi origine cu sârbii şi croaţii.

Slavii de sud care au devenit **bulgarii** au ajuns în Balcani în anii 600 d.Hr., turcii şi „bulgarii" nomazi cucerind mai târziu regiunea, fiind însă asimilaţi lingvistic şi cultural de slavi. Încă din secolul al IX-lea s-au convertit la creştinismul ortodox. În mai multe etape, Imperiul Bulgar creat a devenit un pericol pentru Imperiul Bizantin, care a suferit înfrângeri serioase. Cu toate acestea, influenţa bizantină se observă la nivelul culturii, legislaţiei, administraţiei. Astăzi sunt în număr de cca 6.700.000 milioane.

În regiune mai există cca 1.400.000 de **macedoneni** în fosta republică iugoslavă a Macedoniei, care şi-a dobândit independenţa după 1989. Ei au ajuns în regiune în cca 600 d.Hr. Pe baza rădăcinilor comune, istorice, culturale sau lingvistice, Serbia, Grecia şi Bulgaria au revendicat adesea pretenţii pentru teritoriul şi înrudirea etnică macedonene. Ca şi în alte cazuri, istoria Macedoniei este un bun exemplu pentru relaţiile deosebit de complexe dintre identitatea etnică, independenţa naţională şi limbă.

Turcii, care acum se află în puține locuri din Balcani, au pătruns în Anatolia din Asia Centrală în jurul anului 1240, ca triburi nomade convertite la islam. Războinicii turci primeau ca recompensă terenul nou cucerit, o dată cu dezvoltarea lumii islamice. Otomanii, numiți astfel de la numele liderului lor, Osman, au fost tribul cu cel mai mare succes. Bizantinii i-au angajat ca soldați, dar în scurt timp au pierdut controlul asupra lor. Turcii otomani traversau Europa în 1352 ca mercenari, pentru a apăra fortăreața bizantină de la Gallipoli, pe malul vestic al strâmtorii Dardanele, loc din care nu au mai plecat şi care a constituit trambulina viitoarelor cuceriri otomane. Supunând treptat Tracia, Bulgaria, Serbia, au cucerit în 1453 Constantinopolul. Populația actuală a Turciei este musulmană, numărând peste 60 de milioane de locuitori, din care doar şapte milioane locuiesc în Turcia Răsăriteană, în jurul Istanbulului. Cca 700.000 de turci formează o minoritate puternică în Bulgaria.

Dar balcanismul se aplică, am văzut, nu neapărat trăitorilor în Balcani. Cancelarul austriac Metternich (1773-1859) făcea o remarcă celebră: „Asia începe din Landstrasse" (drumul care pleacă din Viena spre Răsărit). Într-adevăr, Austria a fost considerată mult timp destul de „orientală", oricum, mult mai „orientală" şi mai cosmopolită, în sensul toleranței populațiilor venite din această regiune a Europei. Aceeaşi idee că Austria este întinată de balcanism rezidă şi din observația că nazismul este de origine balcanică. În cartea sa, *Balkan Ghosts*, scriitorul american Robert Kaplan considera că la rădăcina monstruoasei filozofii a fascismului se afla apropierea lui de slavii de sud[6]. În felul acesta, caracterul belicos al localnicilor, la care se adăuga barbaria, cruzimea nejustificată putea fi considerată, de ce nu, a sta la originea monstruoasei doctrine fasciste.

[6] Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York, 1996, p. XXVII.

3. Specificul Balcanilor ca spațiu de contact

> *„Frontierele Balcanilor sunt încă incerte și, prin urmare, cei aflați în interiorul lor se află într-o situație de neinvidiat.*
>
> *Ei sunt concomitent atât înăuntrul, cât și în afară, actori ai unei piese, dar și spectatori; dispunând de această ambiguitate, ei nici nu pot juca bine, dar nici privi bine acest spectacol"*[7].

În timpul fiecărei, epoci frontiera dintre Orient şi Occident era trasată prin intermediul elementelor fundamentale culturale şi ideologice: religie, norme morale, obiceiuri, limbă. În funcție de acest element separator s-a dat şi numele acestei regiuni. Astfel, în timpul Imperiului Roman, frontiera oarecum neprecizată din punct de vedere geografic considera Orientul barbar, ca şi triburile care îl populau: traci, iliri, daci, macedoneni. Mai târziu, statele care făceau parte din blocul cultural bizantin considerau barbare triburile ce populau cealaltă parte a Europei, creştinismul fiind considerat bariera, linia de demarcație între civilizație şi barbarie. Ulterior, creştinismul însuşi s-a divizat, formând două blocuri culturale noi – ortodoxia şi catolicismul, „Orientul Bizantin" şi „Occidentul latino-germanic". În secolul al XV-lea această barieră importantă impusă de Biserică constituia un obstacol de nedepăşit între Orientul musulman şi Occidentul creştin. A fost avansat astfel termenul *Orient* pentru a desemnat toate entitățile naționale incluse în Imperiul Otoman, precum şi teritoriul

[7] Adrian Cioroianu, *The Impossible Escape: Romanians and the Balkans*, în vol. Bjelić, Dušan I., Savić, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002, p. 210.

oriental labil populat de musulmani, ale cărui granițe se modificau foarte des şi care rămâneau aproape necunoscute occidentalilor. Când Europa de Sud-Est s-a eliberat de dominația otomană, blocul cultural occidental a privit cu oarecare rezerve țările respective şi, în pofida eforturilor acestora de a adera la cultura occidentală, s-a mai ridicat o barieră, de data aceasta una culturală, aceea de europocentrism[8] .

În calitate de zonă de contact, în regiunea Balcanilor pot fi evidențiate două efecte diferite:

a) unul de disjungere, spațială (Balcanii ca opus al Europei, al Occidentului, al civilizației euroatlantice ş.a.) sau temporală (europenizare, occidentalizare, modernizare, tranziție ş.a.m.d.);
b) unul de conjuncție, ca zonă de îmbinare a două mari spații culturale.

Dacă este analizată dezvoltarea blocului occidental şi a celui oriental, se constată câteva particularități importante care explică natura fenomenelor în această zonă de interferențe. Dezvoltarea Orientului, ca şi cea a Occidentului, se supune unor legi comune şi trece prin stadii socio-economice analoge, dar în epoci diferite şi având o continuitate diferită, astfel încât, datorită acestor decalaje temporale, multe fenomene identice în esență au căpătat o formă exterioară total diferită[9] . În felul acesta poate fi explicat, de exemplu, feudalismul balcanic, total diferit de cel occidental şi oriental, apărut însă din întrepătrunderea celor două.

Pentru a înțelege istoria Balcanilor trebuie înțelese forțele culturale care au operat în regiune de-a lungul istoriei. Cultura umană operează de regulă cu două niveluri – cel al civilizației şi cel

[8] Vezi şi Margarita Koeva, *Relations culturelles dans les Balkans et les influences reciproques qui en decoulent dans de domaine de l'architecture aux XVe-XIXe siecles*, „Etudes Balkaniques", Sofia, nr. 3-4/1992, p. 159.

[9] *Idem*.

etnonațional. Civilizația este o formă complexă de cultură împărtășită de o rețea de popoare identificabile din punct de vedere etnonațional, popoare răspândite pe o mare arie geografică, în care sunt instituții bine dezvoltate, urbanizare amplă, limbă scrisă, diviziune a muncii şi socializare. Etnonaționalitatea este o identitate de grup, de regulă reunită în jurul aceleiaşi limbi. Fiecare societate civilizată cuprinde un număr de societăți etnonaționale care sunt unite prin credințe religioase, filosofie sau ambele.

Din punct de vedere istoric, Balcanii au fost martorii interacțiunii a trei civilizații: civilizația europeană ortodoxă de răsărit, civilizația occidentală şi civilizația islamică. Civilizațiile europeană de răsărit şi de apus au în comun importante tradiții culturale. Civilizațiile clasică, greco-romană, elenică, a strămoşilor „barbari" (non-romani) şi creştinismul definesc Europa din punct de vedere cultural. Diferențele culturale inerente tradiției greco-romane – greacă, pentru răsăriteni, şi romană, pentru occidentali – a făcut să se vorbească până la urmă de două societăți civilizate diferite. Estul are la bază receptarea idealistă a realității, mistică, universală a grecilor, în timp ce Vestul a îmbrățişat abordarea romană pragmatică, practică. Aceste diferențe inițiale au fost instituționalizate în formele de creştinism adoptate de fiecare – ortodoxia, în Răsărit, şi catolicismul-protestantismul în Apus. Cele două Europe sunt de fapt nişte gemeni care au acelaşi bagaj genetic, dar care au un caracter diferit. Civilizația islamică este vărul lor cultural, cu care împărtăşesc un mare număr din tradițiile iudeocreştine şi eleniste, dar care a dispune de caracteristici arabe şi mesopotamiene net diferite. Islamul este descris adesea ca un corectiv divin pentru diferențele ce s-au creat între iudaism şi creştinism.

Ca o componentă importantă a Imperiului Roman de Răsărit (Bizantin), care a constituit cadrul de formare al Europei de Răsărit ortodoxe, Balcanii pot fi considerați patria civilizației europene ortodoxe de răsărit. Doar marginea lor nord-vestică (Slovenia, Croația,

o parte a Bosniei şi nordul Albaniei) se află în afara acestei evoluţii. Pentru cea mai mare parte a Balcanilor, atât civilizaţia europeană occidentală, cât şi islamul sunt împrumuturi străine. Islamul a fost impus cu forţa, iar civilizaţia europeană occidentală a pătruns în Balcanii ortodocşi prin intermediul unui experiment de altoire pe trunchiul comun greco-roman a unor elemente culturale occidentale.

În zona Balcanilor, islamul a pătruns prin intermediul armatelor otomane şi al populaţiilor turcice în secolele al XIV-lea. A avut loc o convertire gradată a oamenilor la islam, mai ales în regiunile din Bosnia şi Albania, în care nici catolicismul roman, nici ortodoxia nu se instalaseră foarte durabil. Astăzi musulmanii locuiesc în principal în trei regiuni: Bosnia, Bulgaria şi Albania şi în regiunile locuite de albanezi din Serbia şi Macedonia. Dintre populaţiile convertite la islam, bosniecii şi bulgarii pomaci sunt slavi, albanezii – europeni. Singura excepţie o constituie comunitatea turcă din Bulgaria, care constituie la origine colonişti anatolieni din secolul al XIV-lea. Alte comunităţi musulmane sau turceşti mai există în Serbia – Sanjak, Novi Pazar –, în Macedonia, România.

În cadrul regiunii balcanice se poate vorbi de o contribuţie culturală a musulmanilor, care a importat şi păstrat moduri de viaţă tipice ale Imperiului Otoman: mâncare (inclusiv dulciuri ca *baclava* şi *kadaif*, *dolmas* – legume umplute cu orez –, frigărui şi pilaf, cafea, halva), instrumente muzicale, genuri muzicale, forme poetice, dansuri; valori ce pun accent pe ospitalitate şi toleranţă pentru oamenii de altă credinţă, moştenire cel mai bine păstrată până astăzi de bosniaci şi albanezi.

Pentru a simplifica înţelegerea interacţiunilor dintre civilizaţii, s-ar putea împrumuta analogia cu plăcile tectonice continentale. Fiecare civilizaţie este amplasată peste o arie geografică vastă, în care

concepția fundamentală despre lume ține laolaltă societățile constitutive, şi dedesubtul căreia are loc dezvoltarea lor organică, nativă. Fiecare astfel de arie geografică poate fi interpretată ca un platou larg, suprapus pe harta lumii. Dacă ne referim la Balcani, observăm platoul ortodox est-european strivit între cel occidental (în nord-vest) şi cel islamic (în sud). Punctele lor de contact formează nişte linii de ruptură, nişte falii, ca şi în cazul plăcilor tectonice.

Faliile umane nu pot fi detectate clar pe o asemenea hartă. După sute de ani de interacțiuni reciproce, societățile etnonaționale au pătruns în regiuni locuite de alții. Dar pe o asemenea hartă ar putea fi evidențiate, în zonele de conflict recunoscute, asemenea falii produse de fricțiunile dintre diferite plăci ale civilizațiilor.

Din punct de vedere istoric, falia culturală ce împarte civilizațiile răsăriteană şi occidentală în Balcani trece din Transilvania, în România, prin provincia sârbească Voivodina, regiunea slavă ce separă Croația de Serbia, prin Bosnia-Herțegovina până la granița dalmată-muntenegreană şi nordul Albaniei, de-a lungul Mării Adriatice. Cea de-a doua falie separă Europa orientală de civilizația islamică. Deşi este mult mai redusă ca dimensiune, ea trece paralel cu granița dintre Turcia şi Bulgaria şi Grecia, tăind peninsula spre nord-vest prin Bulgaria, nordul Greciei, Macedonia, Albania şi Kosovo, intersectându-se cu falia est-vest europeană în Bosnia-Herțegovina şi nordul Albaniei, locul unde converg aceste falii.

În pofida acestor puncte de contact, care adesea amintesc de nişte bariere greu de trecut, în realitate întreaga regiune constituia un imens spațiu de mişcare, chiar şi în perioada stăpânirii otomane. În felul acesta putea avea loc o bogată circulație de oameni şi de mărfuri de tot felul, vehiculate de negustori şi meşteri, dar şi o circulație intensă de opinii, de mode de credințe, prin intermediul călătorilor, al clericilor, al pictorilor religioşi şi laici sau prin intermediul învățaților, al agenților comerciali şi ai constructorilor[10]. În acelaşi

timp, Imperiul Otoman a favorizat o oarecare autonomie culturală, religioasă şi administrativă statelor vasale, în urma căreia aceste comunităţi locale (mai ales în varianta lor rurală) au devenit ermetice,

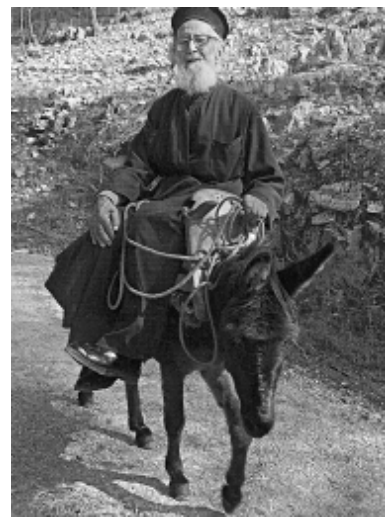

Călugăr grec

autarhice, suficiente sieşi, izolate una de alta, şi datorită comerţului destul de puţin intens şi al infrastructurii slabe, creându-se astfel bazele unei fragmentări şi izolări mai ales pe baze etnice şi religioase. Prerogativele puternice, interne, patriarhale l-au supus pe individ unei identităţi religioase fixe. Acest caracter puternic şi rigiditatea acestor identităţi poate fi ilustrată prin faptul că în oraşele otomane medievale grupări etnice şi comunităţi religioase locuiau în vecinătate de secole fără a-şi mixa sau fuziona identităţile. Locuiau în cartiere

[10] Mariana Marinescu, *Drumuri şi călători în Balcani*, Editura Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 2000, p.37.

diferite, aveau sărbători diferite, ritualuri diferite, purtau haine diferite şi cel mai adesea, în pofida comunicării cotidiene, se etichetau unii pe alții în mod peiorativ. În aceste circumstanțe, etnononimele, destinate a deveni mai târziu nume naționale, nu desemnau comunități mari, omogene, „imaginate", ele referindu-se mai degrabă la diviziuni interne rigide în sânul micilor comunități. O idee importantă este că acestei mixturi de state şi populații i s-au adăugat moştenirile diferite ale marilor imperii, şi ele dominate de aceeaşi varietate națională; atât imperiul bizantin, cât şi cel otoman erau la rândul lor un amalgam, care nu a făcut decât să accentueze şi mai mult, în pofida certei unități de sistem, tendințele centrifuge ale populațiilor din sfera lor de interes.

De altfel, sistemul de bază al organizării sociale din Imperiul Otoman era *millet*-ul ('națiune'), care era un grup de populație considerat unitate legal-administrativă. În cele mai multe din cazuri la baza administrării era luat criteriul religios, şi nu atât naționalitatea sau localitatea. Deşi numărul mileturilor s-a modificat de-a lungul istoriei imperiului, existau nu mai mult de şase mileturi nonislamice în cadrul comunității musulmane. În ordinea importanței lor numerice, acestea erau cel ortodox, armean gregorian, iudaic, armean roman, roman catolic şi protestant. Creştinii şi evreii, considerați „oameni ai Cărții", se bucurau astfel de o anumită (arbitrară) toleranță din partea otomanilor. Miletul ortodox era administrat de către patriarhul Constantinopolului, responsabil în fața sultanului de comportamentul şi loialitatea populației sale, dar răspundea în acelaşi timp şi de colectarea taxelor de la populație. În schimb, patriarhul se bucura de deplină jurisdicție asupra unor chestiuni variate civice sau comerciale. În felul acesta, Biserica ortodoxă a funcționat ca instituția centrală formală de perpetuare a exclusivității creştine şi, în cele din urmă, a identității naționale. Datorită poziției dominante a patriarhatului, hegemonia culturală greacă a cuprins întreaga regiune a Balcanilor, producând adesea resentimente în sânul non-grecilor. Ca urmare, religia

a devenit inexorabil legată de identitatea națională, mai ales o dată cu şi cu luptele pentru independență națională din Balcani din secolul al XIX-lea. În acest sens credem că este interesant de citat opinia fostului preşedinte turc Turgut Özal, care atribuia Imperiului Otoman funcția de conservare a religiei creştin-ortodoxe: „Cucerirea otomană a Anatoliei a salvat şi a păstrat Biserica Ortodoxă, care, dacă ar fi fost cucerită de Europa Occidentală şi papalitate, ar fi pierit”[11] .

Comunitatea de cultură şi civilizație a fost născută din lunga conviețuire, precum şi din faptul că, în linii generale, popoarele balcanice au fost supuse, în toate timpurile, aceloraşi sisteme politice şi au stat sub înrâurirea aceloraşi curente de idei[12] . Victor Papacostea spunea: „Cu mici intervale de separație, popoarele balcanice au trăit aproape întotdeauna laolaltă. Sub forma dominațiunii macedonene, romane, bizantine sau turceşti – aceste realități au impus lumii balcanice, aproape totdeauna, ritmul unei respirații unitare. Ori de câte ori aceste sisteme politice unificatoare slăbeau, Peninsula cădea în anarhie”[13] . Identitatea condițiilor de viață a generat o serie de trăsături tipice ale locuitorilor acestei zone intermediare. Amestecul grupurilor etnice, înnoirea permanentă a tipului genetic şi condițiile de existență complexe şi instabile au dus la apariția unor trăsături generale ale psihologiei locuitorilor acestui pod între Orient şi Occident. Întâlnim aici oameni cu reacții rapide, extremi în raționamentele lor. Emoțiile sunt numeroase în lumea interioară, dar condițiile exterioare i-au făcut să le disimuleze, ducând astfel la o izolare interioară. În compensație apare o iritabilitate exterioară, ambiție excesivă ş.a.

---

[11] *Apud* Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000, p. 85.

[12] Victor Papacostea, *Balcanica*, în vol. *Sud-Estul şi contextul european*, VI, 1996, p. 69.

[13] D.-H. Pageaux, *Une perspective d'études en littérature comparée: l'imagerie culturelle*, în *Synthesis*, 1981, 8, p.171.

În epoca medievală Balcanii formează o unitate clară, în timp ce în perioada modernă apare net o tendință centrifugă. „Balcanii ar putea fi văzuți ca o multitudine de periferii (care uneori se suprapun în chip tragic), în care valurile culturale create de marile centre imperiale din afara Peninsulei se întâlnesc pentru a da naştere unor modele interesante chiar atunci când se risipesc”[14]. Dar tocmai această varietate uimitoare multiculturală, experiența politică avută în domeniul coexistenței multinaționale şi relațiile intense de schimburi din regiunile de contact în interiorul unei regiuni bine delimitate şi din perspectivă istorică par să faciliteze integrarea acestor tipuri de populații (ca şi în cazul celor din Europa Centrală) în marea familie europeană, deoarece nu trebuie să înlocuiască ideea de identitate bazată pe stat cu aceea de super-stat (dominantă în Europa Occidentală), ci să re-ajusteze aceeaşi identitate bazată pe cultură într-un modul mult mai amplu.

Aşezare din Grecia

[14] Vesna Goldsworthy, *op.cit.*, p. 19.

BALCANII VĂZUȚI DINSPRE EUROPA

„Eticheta de balcanism împărtășește, împreună cu alte clișee, un fel de esențializare automatizată – este un metonim geografic ce presupune existența unui referent nongeografic"[1].

„Aparținând în mod inextricabil Europei, din punct de vedere geografic, dar imaginați cultural drept element de alteritate, Balcanii au fost capabili să absoarbă convenabil un mare număr de frustrări materializate politic, ideologic şi cultural, provenite din tensiunile şi contradicțiile inerente regiunilor şi societăților din afara zonei balcanice. Balcanismul a devenit, în timp, un substitut facil pentru descărcarea emoțională pe care o oferea orientalismul, scutind Occidentul de acuzațiile de rasism, colonialism, europocentrism şi intoleranță creştină față de islam"[2]. Prin reapariția Estului şi a orientalismului ca valori semantic independente, Balcanii au rămas în robia Europei, un *alter ego*, acea parte necivilizată, din interior. Dar, aşa cum se întâmplă în general cu stereotipurile, la originea conceptului şi a reprezentării Balcanilor stă necunoaşterea. Vesna Goldsworthy explică această imagine prin imaginația obsesivă

[1] Aleksander Kiossev, *The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identification*, în vol. Bjelić, Dušan I., Savić, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002, p. 165.

[2] Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000, p. 294.

occidentală, în primul rând anglo-saxonă, cea care impunea şi impune în continuare etichete dure produse de acea *politically corectness* a propriei viziuni superioare: „Balcanii au reuşit atâta timp să asigure sursele de materii prime – adică să acţioneze ca un cadru exotic în cărţile de călătorie şi în povestirile romantice, de aventuri sau de intrigă politică – tocmai pentru că, până în anii '90, implicarea în regiune a ţărilor anglofone a fost atât de modestă"[3] . Şi Robert D. Kaplan surprindea această „contrafacere" a realităţilor balcanice nu neapărat din lipsa de cunoştinţe adevărate despre regiune şi oamenii ei, cât mai curând în virtutea unei tradiţii care deja se constituise, un fel de teren de încercare pentru toate experimentele politice şi pentru stările „post-revoluţionare corespunzătoare": „Balcanii au fost prima *Lume a treia* cu mult înainte ca mass-media occidentale să găsească acest termen. În această peninsulă muntoasă care mărgineşte Orientul Mijlociu, corespondenţii de presă şi-au împănat primele relatări din secolul XX cu marşurile refugiaţilor sau au scris primele cărţi de jurnalism ieftin şi impresii de călătorie, într-o perioadă în care Africa şi Asia erau încă prea departe. Indiferent ce s-a întâmplat în Beirut sau în altă parte, s-a întâmplat mai întâi în Balcani, cu mult timp în urmă"[4].

În majoritatea studiilor de istorie din Bulgaria, România, Grecia, Croaţia ş.a., istoria este predată dintr-o perspectivă eurocentrică, lucru evident mai ales când este vorba de istoria universală. În aceeaşi direcţie, istoria Balcanilor este prezentată ca fiind un lanţ de evenimente dificile şi traumatice, viziune ce este un rezultat evident al aceleiaşi perspective eurocentrice. Tocmai pentru a sublinia

[3] Vesna Goldsworthy, *Inventarea Ruritainei. Imperialismul imaginaţiei*, Ed. Curtea-Veche, Bucureşti, 2002, p. 9.

[4] Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey through History*, New York, 1993, p. XXIII.

faptul că aceste țări au avut şi au afinități religioase, culturale, politice şi economice cu Europa Occidentală şi cea Centrală, prezența Balcanilor este mult diminuată. În ceea ce priveşte situația manualelor de istorie, de exemplu, aproape nici o țară din regiune nu vorbeşte despre posibila apartenență a ei la această realitate, singurele ecouri fiind referirile la războaiele balcanice sau la luptele date pentru obținerea independenței de către unele dintre statele de aici. Termenul „Balcani" este folosit în general numai atunci când nu poate fi evitat, preferat fiind cel de „Europa de Sud-Est", atât pentru a exprima realități geografice, cât şi politice.

Bulgarii, de exemplu, deşi consideră popoarele balcanice prietene şi buni vecini, le văd aproape mereu ca o amenințare la existența statului bulgar.[5] Turcii consideră că Europa Occidentală este răspunzătoare de hărțuirile la care țara lor şi în general Balcanii au fost supuşi; până şi independența fostelor țări vasale este considerată o provocare a Marilor Puteri[6]. Croația îşi scoate în evidență legăturile religioase, culturale, politice şi economice cu Europa Centrală şi de Vest din evul mediu până în ziua de astăzi, în timp ce conexiunile posibile cu Balcanii sunt suprimate; mai mult, pentru unii istorici şi politicieni este considerată o ofensă includerea Croației în rândul țărilor balcanice![7] În acelaşi timp, nu trebuie să uităm că nu deosebirea religioasă între croații catolici şi sârbii ortodocşi i-a despărțit până în ziua de azi, ci faptul că moşteneau două tradiții de stat diferite[8].

Fiecare guvern din regiune visează astfel să-şi plaseze statul în structurile europene, inclusiv Turcia, care a ales ultima orientarea

[5] *Improvement of Balkans. History Textbooks Project Reports*, Istanbul, 2002, p. 10.

[6] *Idem*, p. 11.

[7] *Ibidem*, p. 56.

[8] Andrei Pippidi, *Identitate culturală în spațiul românesc. Probleme de metodă*, în vol. Al. Zub (red.), *Identitate/alteritate în spațiul cultural românesc*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 1996, p. 63.

„europeană" şi a cărei poziţie geografică, moştenire istorică şi situaţie interioară pun nu numai fiecărui guvern turc, dar şi întregii societăţii din perioada postimperială o serie de provocări, datorate opţiunii de europenizare făcute de către Kemal Atatürk. În 1992, într-un interviu, politicianul Suleiman Demirel considera că Turcia, un mare stat european, constituie poarta către Asia Mică, către Orientul Apropiat, către Balcani. Este oare Turcia o poartă a Europei, o poartă către Europa? Şi noi suntem balcanici europeni, sau europeni balcanici?

Toată această dezicere de propriile rădăcini şi modernizarea, „occidentalizarea" nemăsurată au fost foarte bine surprinsă de către Alexander Zinoviev: „Atunci când popoarele Europei de Est şi ale Uniunii Sovietice şi-au propus să se asemuiască Occidentului, ele ignorau cu totul faptul că occidentalizarea lor nu le poate transforma în componente ale Occidentului şi nici în ţări occidentale, din două motive principale. Primul motiv: a le impune acestor ţări şi popoarelor unele însuşiri ale Occidentului (democraţie, piaţă, privatizare) nu duce la transformarea lor în părţi ale Occidentului, pentru că Occidentul, în general, nu se reduce la aceste însuşiri. Occidentul este un fenomen uriaş şi multilateral, care s-a constituit de-a lungul secolelor pe nenumărate căi. Al doilea motiv este acela că locul şi rolul Occidentului («tronul mondial», să zicem), sunt deja ocupate, iar maximum pe ce pot conta popoarele «în curs de occidentalizare» este să ajungă în sfera de putere, influenţă şi colonizare a Occidentului şi numai în acele roluri pe care Occidentul însuşi, unic şi irepetabil, le va putea permite"[9]. Aceeaşi viziune o împărtăşea şi Alexandru Duţu, subliniind de data aceasta superficialitatea viziunii occidentale: „Pentru majoritatea intelectualilor occidentali, lumea balcanică dobândeşte un caracter «european» atunci când

[9] Alexander Zinoviev, *Occidentul. Fenomenul occidentalismului*, Ed. Vremea, Bucureşti, 2002, p. 22.

adoptă forme şi idei occidentale: restul pare să aparţină unei lumi înţepenite într-o viziune depăşită”[10] .

În felul acesta vedem că problema este mult mai complexă: pe de o parte este vorba de o discriminare impusă de exponenţii lumii occidentale, care crucifică fără nici un fel de judecată tipurile şi realităţile balcanice sau est-europene, oricum s-ar numi ele; pe de altă parte, din dorinţa de a nu mai fi marginalizaţi, din interiorul acestor comunităţi se încearcă dezicerea de elementele de substrat, tradiţionale, şi înlocuirea lor grăbită, de suprafaţă, cu formele apusene. Dar tot Occidentului i se reproşează acest lucru, el fiind cel întreţine această stare de spirit: „Mulţi dintre jurnaliştii şi scriitorii occidentali cu minţile cele mai luminate scriu despre valorile europene cu aceeaşi siguranţă ţanţoşă cu care înaintaşii lor susţineau cu fermă convingere că civilizaţia creştină a albilor era superioară culturilor pe care aceasta le distrugea. De aceea nu este de mirare că fiecare ţară balcanică vrea să se considere mai degrabă o apărătoare a valorilor europene decât *barbarul* de la porţile Europei. Balcanizarea Balcanilor continuă să se producă tocmai pentru că *balcanic* se referă întotdeauna la altcineva, şi nu la noi înşine”[11] . Identitatea balcanică poate funcţiona doar dacă este considerată o parte a celei europene. Dar, conturând astfel identitatea, trebuie găsit echilibrul dintre triumfuri şi tragedii; oamenii trebuie să-şi asume istoria, cu aspectele ei pozitive şi negative, şi să-şi înlăture complexele de superioritate şi de inferioritate.

Să nu uităm că această dihotomie Est-Vest nu accentua dintotdeauna componenta peiorativă ca fiind cea orientală. Pentru Bizanţ, centru al lumii europene civilizate după căderea Romei, Occidentul era sinonim cu barbaria şi înapoierea; însă căderea

[10] Alexandru Duţu, *Geopolitica şi valorile culturale*, în vol. *Sud-Estul şi contextul european*, VI, 1996, p. 16.

[11] Vesna Goldsworthy, *op.cit*., p. 7.

Constantinopolului a fost unul dintre motivele care au dus la exorcizarea Orientului. Un lucru era adevărat: dihotomia atesta prezența unor societăți care coexistau, juxtapuse spațial, dar și politic, religios și cultural. Schimbarea negativă de optică asupra regiunilor foste bizantine s-a făcut după căderea Imperiului: bizantinii deveniseră cetățeni de clasa a doua, mai ales după supunerea de către turci a marilor Biserici a Constantinopolului, Antiohiei și Alexandriei[12]. Pentru occidentali, chiar elemente de civilizație care constituiau o dovadă a supremației Bizanțului în raporturile cu Occidentul – diplomația păcii era preferată războaielor, cultura scrisului era foarte răspândită ș.a. – au fost șterse foarte ușor de către stereotipul decadenței, un loc comun care începea să capete tot mai mult teren. Mai mult, i se reproșa Bizanțului ceea ce constituia însă un loc comun pentru Europa medievală! – superstiții, intrigi, vărsare de sânge[13]. În plus, valorile culturale bizantine au fost frecvent disociate de cele occidentale, de parcă ar fi fost vorba de două evoluții diferite, cu rădăcini diferite[14]. Un asemenea tip de discurs despre Bizanț a falsificat în mod dramatic realitățile istorice și a făcut ca bizantinismul să fie comparabil cu balcanismul și orientalismul.

Subliniind diferențele de receptare a acestui model cultural (cel occidental și cel local), studiul nostru dorește să realizeze o abordare complexă, din perspectivă antropologică, a elementelor de mentalitate ce constituie acest sistem de reprezentări. Pentru că,

[12] Alexandru Duțu, *Y-a-t-il une Europe Orthodoxe?*, în vol. *Sud-Estul și contextul european, VII, Cultură și solidarități în „Europa ortodoxă"*, București, 1997, p. 15.

[13] Steven Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, Cambridge, 1995, p. 9.

[14] Milica Bakić-Hayden, *What's So Byzantine About the Balkans?*, în vol. Bjelić, Dušan I., Savić, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002, p. 62.

fără îndoială, vorbim de un tip anume de mentalitate, firească, dacă este să ne gândim la istoria destul de zbuciumată pe care a avut-o această regiune. Şi încă o dată trebuie să subliniem faptul că, de fapt, referirile la Balcani şi balcanism au în vedere nu numai regiunea etno-geografică ce poartă acest nume, ci întreaga parte estică a Europei, opusă Vestului ei. Foarte puțini cercetători occidentali acceptă aceste diferențe: „Este posibil ca în sud-estul Europei ierarhizarea priorităților în viața normală cotidiană, dar şi în cultură, să fie alta decât în Vest."[15] Dar ele cele mai bine sunt cunoscute şi asumate din interior, de exponenții acestei culturi. În cunoscuta sa carte *Cafe Europa*, scriitoarea croată Slavenka Drakulić susține aceste deosebiri esențiale, fundamentale, între cele două jumătăți ale Europei, care trebuie asumate ca atare: "... We see that Europe remains a divided continent. In the place of fallen Berlin Wall, there is a chasm between East and West, consisting of the different way people continue to live and understand the world. Are these differences a communist legacy, or do they run even deeper? What divides us today? To say simply that is the understanting the past, or a different concept of time, in not enough. But a visitor to this part of the world will soon discover that the Eastern Europeans live in another time zone. They live in the twentieth century, but at the same time they inhabit a past full of myths and fairy tales, of blood and national belonging..."[16]

Nu se poate trece cu vederea nuanța peiorativă pe care a dobândit-o în ultimul timp noțiunea de balcanism, sesizată printre primii şi analizată cu sagacitate şi precizie de către istoricul bulgar Maria Todorova: „La începutul secolului al XX-lea Europa a adăugat la repertoriul său de discreditări una nouă, care s-a dovedit a fi mai

[15] Erhard Busek, *Austria şi Balcanii*, Ed. Institutul European, Iaşi, 2001, p.81.
[16] Slavenka Drakulić, *Cafe Europa*, NY, Londra, 1997.

persistentă decât altele, cu o tradiție veche de secole. «Balcanizarea» a început să însemne nu doar fragmentarea unităților politice mari şi viabile, ci şi un sinonim pentru regres, pentru întoarcerea la tribal, la primitiv, la barbar...” Această apreciere poate fi considerată una puternic marcată de interesele politice occidentale. Nu este vorba numai de necunoaştere, de nedefinire până la capăt a acestei realități şi de evidențiere a specificului ei, ci pur şi simplu de mize cu totul străine de premisa culturală. Locuitorii acestei zone sunt pur şi simplu decăzuți treptat din europenitatea lor într-un hău umilitor: „Nu sunteți europeni, nici măcar est-europeni. Sunteți doar nişte balcanici, primitivi, sălbatici şi periculoşi. Omorâți-vă între voi, dacă aşa vă place. Nu înțelegem ce se petrece acolo şi nu avem de apărat în zonă vreun interes politic bine definit”.[17] Într-adevăr, „relația Vestului cu sud-estul Europei a fost şi este caracterizată de iraționalitate şi cinism.”[18] Dacă ne gândim că Estul european a fost de mult o zonă negociabilă pentru marile puteri (Francisc I a încheiat cu Soliman un tratat ce acorda turcilor influență asupra Mării Mediterane şi a sud-estului european), această abandonare a estului continentului – întâi a părții sudice, iar apoi şi a zonelor mai nordice, a Poloniei, de exemplu, nu trebuie să ne surprindă.

Chiar şi din punct de vedere economic, viziunea Vestului, foarte drastică în privința Europei, se face ecoul aceleiaşi dominante politice a opacității, pe care putem s-o considerăm un semn de intoleranță față de un trecut dificil, la care Occidentul n-a participat decât prin accentuarea contradicțiilor: „Se reproşează țărilor din estul şi sud-estul Europei relația reciprocă defectuoasă. De asemenea, că trecutul lor este pătat – la urma urmei, au îngăduit jumătate de secol de dictatură comunistă. Problemele actuale rezultă din dificultățile transformării, care nu pot fi rezolvate suficient de

[17] Slavenka Drakulić, *Balkan Express*, Ed. Athena, 1997, p. 9.
[18] Erhard Busek, *op.cit.*, p.34.

repede. Se adaugă instabilitatea politică, veniturile reduse, neclaritatea şi nesiguranța în valorile şi țelurile propriei țări, la a căror clarificare Vestul nu poate contribui cu nimic. Pentru occidentali, sud-est-europenii sunt încă ancorați într-o mentalitate care nu se mai potriveşte timpului nostru."[19]

Pe de altă parte, ambivalența bizantină, aşa cum se poate observa ea la mai multe niveluri (al peisajului – opoziția munte/mare, al culturii – opoziția oralitate/scriere, la nivelul religiei – figura antinomică a lui Hristos, în ipostaza sa umană şi divină, ca o punte între Dumnezeu şi lume; dualismul laic şi religios ş.a.), poate fi considerată, fără îndoială, o trăsătură specifică a lumii balcanice, în calitate de moştenitoare a multora dintre caracteristicile bizantine. Occidentul trebuie să aibă în vedere acest lucru dacă vrea să înțeleagă mai bine Balcanii, deoarece, încă din perioada bizantină, poziția Balcanilor a fost una mediană, de „între" sau „nici aici, nici acolo". Atitudinea negativă nu anulează ceea ce este negat, a nega înseamnă a indica o alternativă, o completare ignorată.

Milica Bakić-Hayden sugera o schimbare a perspectivei din care trebuie privită această regiune; aceasta ar trebui să se raporteze la un fenomen specific al artei bizantine, şi anume la *perspectiva inversă*. Perspectiva liniară, comună picturii europene încă din perioada Renaşterii, implică un singur punct de vedere asupra obiectului, static, extern. Perspectiva bizantină foloseşte viziunea din interiorul reprezentării; în timp ce perspectiva liniară occidentală exclude privitorul din spațiul reprezentat, perspectiva inversă îl include pe privitor în spațiul reprezentărilor sale. Acceptarea participării privitorului la perspectiva asupra reprezentării revelează o a treia dimensiune, oferind o imagine mai completă asupra obiectului vizat. În mod asemănător, este insuficientă o perspectivă

[19] Erhard Busek, *op.cit.*, p. 89.

externă de descriere a Balcanilor. Aşa cum spunea aceeaşi cercetătoare[20] , Europa şi Balcanii sunt uniți în acelaşi spațiu: problema este din ce perspectivă este văzută această unitate pentru ambii.

[20] Milica Bakić-Hayden, *What's So Byzantine About the Balkans?*, în vol. Bjelić, Dušan I., Savić, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002, p. 75.

BALCANII – PRIVIRE DIN INTERIOR

„A intra în Europa înseamnă de fapt a aduce Europa acasă, în condițiile și instituțiile noastre, în obiectivele culturii române, dincolo de orice naționalism, protocronism, eurocentrism, așadar în respectul deplin al personalității proprii"[1].

Formată în secolul al XIX-lea, cercetarea Balcanilor a fost influențată puternic atât de tradițiile romantismului, cât şi de cele ale evoluționismului. În primul caz, rezultatul a fost fascinația extremă şi studierea metodică a folclorului şi a limbajului, în căutarea unui *Volksgeist* specific balcanic; în al doilea, în cadrul obsesiilor taxonomice ale cercetătorilor secolului al XIX-lea, Balcanii au fost ferm aşezați la începuturile umanității. Pentru mulți dintre trăitorii în regiune, Balcanii sunt văzuți ca un mit ancestral, ca un arhetip. Aşa cum spunea dramaturgul croat Slobodan Snajder, „Balcanii sunt un teritoriu mitic. Dacă Mediterana poate fi considerată leagănul istoriei umane, acelaşi lucru se poate spune şi despre Balcani. Ei nu sunt doar un teritoriu de nenorociri, ci şi un spațiu în care oscilează tradiții puternice care au dat formă culturii europene."[2]

[1] Alexandru Zub, *Europa, un demers imagologic şi o pledoarie*, în vol. *Europele din Europa*, „Secolul 20", nr.10-12/1999, 1-3/2000, p. 54.

[2] *Apud* Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000, p. 91.

Există însă şi aici multe voci care neagă, din interior, rădăcinile balcanice, scoţându-se în evidenţă anacronismul unor relaţii, înapoierea şi obscurantismul din regiune, comparat cu dinamismul şi raţionalismul occidental. În plan local, opoziţia dintre Occident şi Orient şi apartenenţa Balcanilor şi a Sud-Estului Europei la unul dintre aceste spaţii culturale (pentru că, evident, discuţia nu poate fi purtată pur şi simplu în plan geografic!) a cunoscut forme variate de exprimare. Occidentul, purtător al adevăratei culturi, este şi domeniul inovaţiei, al înnoirilor, pe când Orientul reprezintă stagnare, tradiţie retrogradă, obscurantism. Putem considera, într-adevăr, această delimitare ca fiind o trăsătură caracteristică a mentalităţii balcanice. Acest lucru a fost bine sesizat de Alexandru Duţu: „Am putea identifica în conflictul dintre tradiţie şi inovaţie o constantă modernă a Sud-Estului european. În timp ce tradiţionaliştii dornici să reînvie Bizanţul sau să retrăiască gloria unor epoci clădite de istoriografia naţionalistă nu ezită să arunce răspunderea confuziei moderne asupra partizanilor unei occidentalizări rapide a societăţilor sud-est europene, moderniştii găsesc doar obscurantism şi refugiu în trecut în poziţia tradiţionaliştilor. Cele două tendinţe sunt totuşi complementare şi ele sunt acelea care pun în mişcare energiile naţionale: a privilegia o tendinţă până în punctul în care ar fi suprimată cealaltă tendinţă înseamnă a dezechilibra societăţile care, din secolul al XIX-lea înainte, trăiesc într-o surdă, dar permanentă tensiune”[3] .

Şi aceasta pentru că Balcanii, văzuţi ca alternativă inferioară a noţiunii de *europenism*, constituiau, pentru multe ţări, un spaţiu din care trebuie să plece, pentru a putea fi considerate mai apoi ca membre cu drepturi depline ale „marii familii europene”. „Regula pare a fi: cu cât o ţară sau o cultură este mai puternică, cu atât se descrie mai puţin pe sine ca europeană, şi invers, cu acestea sunt

[3] Alexandru Duţu, *Geopolitica şi valorile culturale*, în vol. *Sud-Estul şi contextul european*, VI, 1996, p. 16.

mai mici, cu atât se prezintă mai mult ca europene”[4] . Aceasta pentru că *Europa* semnifică mai mult decât un continent, în care, geografic, această regiune oricum este cuprinsă. Este vorba de o anumită mentalitate, cum sublinia Slavenka Drakulić: “In using such a name as Europa, there is an assumption that everyone knows what we mean by Europe. One thing is sure: it is no longer the name of an entire continent. It describes only one part of it, the western part, in a geographical, cultural, historical and political sense.”[5]

Şi totuşi trebuie să fie asumată această diversitate, deşi tocmai ea este reproşată Balcanilor. În ultimă instanță, acest pluriculturalism este specific culturii europene şi chiar, prin forme mai vechi, chiar a contribuit la afirmarea culturii europene occidentale, astăzi devenită purtătoare a drapelului. Să nu uităm însă că odinioară acest Răsărit hulit era „cea de-a doua Romă”, centrul cultural, centrul spiritualității pentru întreaga lume europeană. „Europa e prima mare colonie a lumii (...). Tocmai sorgintea *colonială* a Europei îi permite un pluricentrism, o multistratificare, un pluralism al centrelor şi pozițiile care o avantajează, îi dă deschidere spre alteritate (în principiu, cel puțin) şi spațiu de manevră”[6] . Afirmația lui Virgil Nemoianu este valabilă şi pentru zona Balcanilor şi chiar şi pentru cea a Europei de Sud-Est. Se pare însă că această alteritate este văzută mai degrabă negativ, într-un fel de competiție ce cuprinde națiunile în general, indivizii în particular. Putem fi de acord, astfel, cu afirmația lui Ştefan Augustin Doinaş – „Fiecare popor din Europa posedă un *ego* aproape autarhic, sensibilizat de o adevărat alergie în fața lui *alter*”[7] .

---

[4] Sorin Alexandrescu, *Europele provinciale*, în vol. *Europele din Europa*, „Secolul 20”, nr. 10-12/1999, 1-3/2000, p. 37.

[5] Slavenka Drakulić, *Cafe Europa, op.cit.*, p. 11.

[6] Virgil Nemoianu, *Europa ieri, azi, mâine*, în vol. *Europele din Europa*, „Secolul 20”, nr. 10-12/1999, 1-3/2000, pp.26, 27.

Până la urmă însă totul este o problemă de receptare. Şi oocidentalii greşesc când îşi imaginează Balcania, şi „balcanicii" greşesc când îşi imaginează Europa: "Is enyone today able to say where Europe, and all it stands for, begins, and where it ends? Does the new political reality call for a border definition? Perhaps the idea that and Eastern European country has to deserve Europe, that is has to qualify for it in some way, is now becoming too conservative. After all, in the United States a hundred years ago, black people were *a priori* excluded from the definition of that continent. Today, the Afro-American population and its contribution to the United States cannot be separated from America itself. Perhaps there is something positive and valuable that the Eastern European nations have to contribute to the Europe of today. Is it arts, multi-culturalism, diversity in general? Is it the model of the moral politician, represented by Vaclav Havel? Or it is the most important human skill of all: the ability to just survive in impossible conditions?

Europe is not a mother who owes something to her long-neglected children; neither is she a princess one has to court. She is not a knight sent to free us, nor an apple or a cake to be enjoyed; she is not a silk dress, nor the magic word 'democracy'. Most likely, Europe is what we – countries, peoples, individuals – make of it for ourselves."[8]

Şi situaţia culturii române este marcată de aceleaşi convulsii. Pentru noi apar însă două elemente negative ce caracterizează mentalul. Pe de o parte vorbim de acelaşi balcanism; de cealaltă parte, valorizarea negativă o capătă Sud-Estul Europei. „Noi, românii, ne

[7] Şt. Augustin Doinaş, *În căutarea Europei*, în vol. *Europele din Europa*, „Secolul 20", nr. 10-12/1999, 1-3/2000, p. 17.

[8] *Idem*, p. 13. O idee asemănătoare întâlnim şi la Lucian Boia: „Se vede în general ceea ce se doreşte să se vadă şi se învaţă ceea ce se ştie deja" (*Pentru o istorie a imaginarului*, Humanitas, Bucureşti, 2000, p.26).

credem balcanici fără să fim şi tot noi ne lepădăm de balcanism, considerându-l ghiuleaua de picior care ne trage în jos, nepermițându-ne să fim «integrabili» în Europa”[9] . Mircea Vulcănescu sesizează perfect problema europeană, atunci când vorbeşte despre incapacitatea Occidentului de a vedea în ortodoxie „o altă întocmire tipică a religiei creştine în istorie”. Pentru majoritatea intelectualilor occidentali, lumea balcanică dobândeşte un caracter „european” atunci când adoptă forme şi idei occidentale: restul pare să aparțină unei lumi înțepenite într-o viziune de mult depăşită. Acest punct de vedere nu este deloc nou. Dimitrie Cantemir este cel care va pune toate nenorocirile de care suferea Moldova timpului său pe seama Bisericii ortodoxe bulgare, care ne-a impus slavona ca limbă de cult pentru a ne atrage în mrejele Orientului şi a ne ține astfel departe de Europa. Privirile erau deja îndreptate spre Roma şi nimic din ceea ce era „balcanic” nu mai era considerat a avea vreo legătură cu noi. Identitatea noastră națională s-a constituit în această perspectivă. Influența slavonei ca limbă de circulație în zonă este închisă în litera moartă a unor ceasloave, aceea a Imperiului Otoman este privită doar din perspectiva războaielor de independență etc. Ființa noastră națională devine o entitate eterică, ce traversează secolele fără a fi alterată de contactul cu alteritățile, egală cu ea însăşi de pe vremea romanilor şi/sau a dacilor. Şi acelaşi lucru se întâmplă cu toate viitoarele națiuni ale Balcanilor, mult mai preocupate de ceea ce le distinge şi le face unice, adică demne de unitate, decât de ceea ce ar putea să le apropie sau le-a apropiat vreodată[10] .

Fie că vorbim de o linie a politicii culturale sau a celei externe, delimitarea categorică de acest spațiu geografico-cultural se face, în

---

[9] Alexandru Paleologu, *Balcanicul Socrate şi socraticul Caragiale*, în vol. *Balcanismul*, „Secolul 20”, nr.7-9, 1997, p. 20.

[10] Vintilă Mihăilescu, *Balcanii, „anthropologically correct”*, în vol. *Balcanismul*, „Secolul 20”, nr.7-9, 1997, p. 104.

momente critice ale istoriei, vehement: „Politica externă a României din ultima vreme, în măsura în care este definită şi consecventă, pare a întoarce spatele Sud-Estului şi a revendica integrarea noastră în Europa Centrală, cred unii că ar fi mai folositor să substituim tradiţiei pătrunse demult în conştiinţa noastră identitară o concepţie «nouă», având de justificat îndreptarea atenţiei în altă direcţie. Nu spre sud, aşadar, ci către vest şi, la rigoare, nord. Ca şi cum lumea balcanică, cu vechile ei păcate de «orientalism» şi cu dificultatea pe care o încearcă Bulgaria, fosta Iugoslavie şi Albania de a lichida moştenirea regimului comunist – situaţie cu care cea a României seamănă vădit –, ar reprezenta doar un exemplu *ad deterrendum*, un spaţiu străin pe care românii îl pot privi cu superioritate. Din peisajul ideal pe care-l construieşte în grabă această pseudo-filosofie a istorie româneşti lipsesc fântânile cu cumpănă şi bisericuţele bizantine, dar se ridică ziduri crenelate şi bolţi gotice. Un snobism cultural care, neputând pretinde că civilizaţia românilor este una de tip occidental, se îndârjeşte să-i caute locul într-o zonă intermediară, a cărei originalitate a fost, de câţiva ani, exagerată: cea central-europeană”[11] – afirma Andrei Pippidi. Dar nu trebuie uitat nici că „spiritul balcanic nu înseamnă neapărat ortodoxie, nici non-europenism, nici bizantinism sau o atitudine retardatară. Noi avem în mentalitatea noastră valahă un anumit piper balcanic, o anumită savoare şi relativizare a comportamentului din punct de vedere etic, care nu este însă dusă până la amoralism, ci doar până la un fel de cinism. Caragiale era cinic, cinismul fiind şi el o atitudine socratică. Cinismul balcanic e un ferment extraordinar de viu şi stimulator în cultura noastră. Dar aerul duhliu, buna dispoziţie şi felul de a anestezia prin relativizare nenorocirile şi catastrofele istorice,

[11] Andrei Pippidi, *Necesitatea unui institut pentru studierea Europei de Sud-Est*, în vol. *Sud-Estul Europei şi contextul european*, VI, 1996, p. 38.

spiritul băşcălios şi cinic sunt respinse de mulţi cu oroare moralizatoare (total improprie în acest caz)"[12].

Unul dintre paradoxurile româneşti, numit al *apartenenței*, este identificat de către Sorin Alexandrescu tocmai în situarea improprie a României, „insulă a latinității", între Europa Centrală, Europa Răsăriteană şi Balcani[13] . Deşi există tendința de a-i căuta un loc României în una sau alta dintre aceste spații culturale, locul ei nu este niciunde. Specificul ei este poate tocmai amplasarea aceasta la întretăierea a trei arii culturale distincte, contribuind pe de o parte la apropierea acestora, dar şi, de cealaltă parte, la forjarea unui specific aparte în urma acestei triple influențe, care apropie, dar şi separă. Ca şi în cazul altor state din regiune, şi ele marcate de un anumit eclectism al influențelor, în cursa disperată de a recupera decalajul temporal față de civilizația occidentală, România încearcă să rupă, sau, mai bine zis, să nege aceste legături nedorite, mai ales cu Balcanii şi Europa Răsăriteană, marcată de spectrul comunismului. Urmărită de amenințarea „micilor culturi" care nu pot exista istoriceşte din cauza lipsei vocației mesianice, România încearcă, măcar pentru intersecția culturală în care se află, să ocupe o poziție de lider, de factor de coeziune.

[12] Alexandru Paleologu, *op.cit.*, pp. 23-24.

[13] Sorin Alexandrescu, *Le paradox roumain*, în vol. Al. Zub (red.), *Identitate/ alteritate în spațiul cultural românesc*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 1996, p. 11.

ÎN LUMEA STEREOTIPIILOR

„Alchimistul cunoștea legenda lui Narcis, frumosul băiat care-și contempla zilnic propria frumusețe într-un lac. Era atât de fascinat de el însuși, că într-o bună zi a căzut în lac și s-a înecat. În locul acela a apărut o floare care s-a numit narcisă.

Dar nu așa își încheia Oscar Wilde povestirea. El spune că, atunci când a murit Narcis, au venit naiadele – zeițele izvoarelor și ale pădurii – și au văzut lacul transformat dintr-unul cu apă dulce într-un ulcior cu lacrimi sărate.

– De ce plângi ? – au întrebat naiadele.

– Plâng pentru Narcis, răspunse lacul.

– Ah, nu-i de mirare că plângi pentru Narcis, continuară ele. La urma urmelor, deși noi am alergat mereu prin pădure, tu erai singurul care puteai să-i contempli de aproape frumusețea.

– Dar Narcis era frumos ? întrebă lacul.

– Cine altul poate ști mai bine decât tine ? răspunseră, surprinse, naiadele. La urma urmelor, doar pe marginile tale se apleca el în fiecare zi.

Lacul rămase tăcut o vreme. Într-un târziu, zise:

– Îl plâng pe Narcis, dar niciodată n-am știut că el era frumos. Îl plâng pe Narcis pentru că, de fiecare dată când se apleca deasupra apelor mele, eu puteam să văd, reflectată, în fundul ochilor lui, propria-mi frumusețe."

Paulo Coelho, *Alchimistul*[1]

[1] Humanitas, Bucureşti, 2002, pp. 13-14.

Spre deosebire de Orient, Balcanii au o existență istorică concretă, pusă în legătură cu Imperiul Otoman. În felul acesta, Balcanii ar fi reprezentarea, din punctul de vedere al europeismului, al occidentalizării, al modernizării ş.a.m.d. a ceea ce înseamnă moştenire a Imperiului Otoman în regiune. Balcanii ar fi astfel mitul Europei, interpretat dual: în primul rând, ca mit al progresului şi al modernizării, dar şi ca mit al înapoierii noneuropene. În realitate, Balcanii se configurează la intersectarea acestor opinii contrare[2].

În lipsa unei precizări a termenilor *Balcani, balcanism,* utilizați şi în situația unei folosiri masive a lor, chiar dacă uneori contradictorie, trebuie să remarcăm într-adevăr că, de fapt, prin „definirea" Balcanilor şi a fenomenelor considerate specifice acestei regiuni, avem de-a face cu o autodeterminare; Balcanii sunt altceva decât Europa, europeitatea, occidentalismul. De aceea ei au fost caracterizați, în general, ca şi *bizantinismul, orientalismul*, cu care sunt frecvent confundați, sub lumina alterității europene, a civilizației „adevărate". Balcanii au avut parte de o caracterizare în oglindă negativă, de o identificare, cu semnul minus, a trăsăturilor europene. „În limbajul curent, *balcanismul* continuă să ilustreze o tară descriptivă şi categorială. Este ca şi cum semnificantul acesta se întinde ca un elastic peste realități şi ideologii variate, iar finalitatea acestui proces este, paradoxal, una de negare şi apoi de autonegare. De la o circumscriere geo-politică, proiectată pe o situație de destin, termenul de balcanism se încarcă cu o sumă de atribute, multe străine de el, ca să se întoarcă, iarăşi, ca un bumerang, crucificând astfel, în chip nedrept, un spațiu de confluențe multiple şi condamnat parcă la neşansă istorică"[3].

[2] Rastko Močnik, *The Balkans as an Element in Ideological Mechanisms*, în vol. Bjelić, Dušan I., Savić, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002, p. 96.

[3] Mircea Muthu, *Balcanologie*, I, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2002, p. 79.

Bizantinismul, la rândul lui, ca marcă specifică a unei părți a culturii europene, este un amestec în care se găseşte orientalism şi balcanism[4]. Generat de animozitatea dintre latini şi greci, bizantinismul a definit o atitudine care, printr-o trunchiere stereotipă, este propusă drept caracteristică lumii ortodoxe[5].

Este vorba de acelaşi mecanism care a generat imaginea „occidentală" a Orientului, imagine care are prea puține baze reale, fiind vorba mai ales de o anumită stare de spirit, de un construct la antipodul europeității, elementul diferit care a ajutat la definirea acesteia. Edward Said, unul dintre teoreticienii (controversați) ai orientalismului, afirma: „Orientul nu este numai adiacent Europei, el este, de asemenea, locul celor mai mari, mai bogate, mai vechi colonii ale Europei, sursa civilizațiilor şi a limbilor ei, concurentul ei cultural şi una dintre cele mai profunde şi mai recurente imagini ale Celuilalt. În plus, Orientul a ajutat la definirea Europei (sau a Vestului) ca fiind contrastul propriei imagini, idei, personalități, experiențe"[6]. Încă de la primele reprezentări, Orientul, aşa cum era văzut din depărtare, începând cu antichitatea, a fost un loc al idilei, al ființelor exotice, al amintirilor şi peisajelor obsedante, al experiențelor remarcabile. Şi astăzi, simplificând mult, suntem atraşi de acelaşi exotism, de un anumit parfum şi de o anumită impresie, şi mai puțin de oameni şi convingerile lor, decăzându-l din înălțimea şi profunzimea filosofică, aducându-l într-o stare de barbarie, de înapoiere, de care europeanul se dezice cu mândrie: „Orientalul are în comun cu copiii şi primitivii o predilecție pentru lucruri strălucitoare, precum şi pornirea de a le expune pretutindeni; roşul şi galbenul sunt culorile lor preferate, tot ce îl înconjoară e împodobit cu aur şi cu argint şi pietre scânteietoare,

[4] Alexandru Duțu, *Y-a-t-il une Europe Orthodoxe?*, în vol. *Sud-Estul şi contextul european, VII, Cultură şi solidarități în „Europa ortodoxă"*, Bucureşti, 1997, p. 11.

[5] *Idem*, p. 15.

[6] Edward W., Said, *Orientalism. Concepțiile orientale despre Orient*, Ed. Amarcord, Timişoara, 2001, pp. 13-14.

săculeţul în care-şi ţine Coranul, apoi turbanul, sabia şi ciubucul, fesul şi papucii”[7] .

Caracterizat şi el prin intermediul stereotipurilor simplificatoare, orientalismul poate fi surprins având două nivele. Primul, cel ideatic sau, cum îl numea Alexandru Duțu, „atitudinal”, unifică fatalismul struc-

„Meditație“ orientală

tural, atempo-ralitatea, imobilismul, contemplativismul neproductiv, viziunea eleată ş.a. Celălalt palier, cultural este caracterizat de preferința pentru ornamental, barocul sui-generis, variațiunile nesfârşite pe o temă dată în actul diegetic, sensibilitatea la descriptiv şi spațializare în detrimentul verbului şi al acțiunii.[8] Nu există descriere de călătorie care nu exalte lentoarea meditativă a actelor orientalilor, la care se adaugă starea de visare indusă, care este şi ea o fugă de realitate: „Există o dulce tihnă în această visare orientală, poate cu atât mai dulce cu cât ai cunoscut în prealabil forfota Apusului, pulsând febril în zbaturile vaporului sau în scânteia electrică, gonind înainte, neobosit tot mai înainte. Lupte de idei, emoții afective, patimi şi interese

[7] Richard Kunisch, *Bucureşti şi Stambul. Schițe din Ungaria, România şi Turcia*, Ed. Saeculum I.O., Bucureşti, 2000, p. 84.

[8] Alexandru Duțu, *op.cit*., p. 85.

războindu-se între ele, toate se retrag, rămân în urmă, mult în urmă, iar în fața imaginilor ce dispar se ridică, parfumat, doar fumul albastru al narghilelei, liniştitor, amețitor, adormitor. Este o mare deosebire între această moțăire orientală, care se transfigurează în opium şi haşiş, şi siesta din Italia şi Spania"[9] .

În general, popoarele sunt diferite. Dar sunt diferite față de cine, în ce perioadă şi în ce sens? Pentru că o trăsătură altminteri diferențiatoare poate fi comună cu a altui popor din vecinătate, şi altfel intrăm într-un sistem complex de asemănări şi deosebiri. Marcus Ehrenpreis îi descria în 1927 (în secolul al XX-lea!) pe locuitorii din regiune în aceeaşi lumină negativă, a unui patologic monstruos, neavând nimic de-a face cu rafinamentul şi inteligența occidentală: „există în comportamentul lor ceva excentric, sunt prea gălăgioşi, prea repeziți, prea ahtiați… Par nişte indivizi ciudați, ieşiți din comun din toate punctele de vedere – frunte îngustă, privire tâmpă, urechi clăpăuge, buze groase. Tipul levantin, născut între Balcani şi Marea Mediterană, este, într-adevăr, din punct de vedere psihologic şi social, «o formă incertă», un amestec între tipul occidental şi cel oriental; poliglot, şiret, superficial, o persoană pe care nu te poți bizui, materialistă şi, mai presus de toate, lipsită de tradiții. Această absență a tradiției pare să explice calitatea intelectuală şi, într-o anumită măsură, morala scăzută a levantinilor. În sens spiritual, aceste creaturi nu au casă; nu mai sunt orientali, dar nu sunt încă nici europeni. Ei nu s-au eliberat de viciile Estului şi n-au dobândit din una din virtuțile Vestului"[10]. Aceste „amestecuri" psihologice, care constituiau adesea atentate la morala rigidă orientală erau sancționate prin stigmatizarea cu un comportament belicos animalic ce aducea frecvent în prim-plan metafora „butoiului cu pulbere" care amenința

[9] Richard Kunisch, *op.cit.*, pp.176-177.

[10] *Apud* Maria Todorova, *Balcanii: de la descoperire la invenție*, în vol. *Balcanismul*, „Secolul 20", nr. 7-9, 1997, p. 98.

nu numai liniştea regională, ci şi temeliile societăţii europene civilizate. În cartea sa, *The Cauldron of Europe* (1925), Harold Spenser scria: „Balcanii rămân o problemă deschisă la uşa din dos a Europei: o problemă ce se ridică ameninţător; zgomotoasă din cauza exploziei bombelor şi înţesată de baionete. Din acest cazan a ieşit Marele Război: din aceeaşi groapă poate să mai apară un alt conflict”[11] .

Oricum, Balcanii nu erau ceva demn de înţeles şi de tolerat. Din punct de vedere spaţial. Balcanii sunt ceva care trebuie împins la sud; din punct de vedere temporal, ei sunt ceva ce trebuie lăsat în trecut[12] .

[11] *Apud* Vesna Goldsworthy, *Inventarea Ruritaniei. Imperialismul imaginaţiei*, Ed. Curtea-Veche, Bucureşti, 2002, p. 20.

[12] Rastko Močnik, *The Balkans as an Element in Ideological Mechanisms*, în vol. Bjelić, Dušan I., Savić, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002, p. 101.

1. Teoria stereotipurilor

„Imaginea apare ca rezultat al unei îndepărtări semnificative între două realități culturale"[13].

Identitatea poate fi văzută ca reprezentând un echilibru complex între componentele generalului şi cele ale individualului. Societățile îşi imaginează permanent propriile lor reprezentări globale, idei-imagini, în jurul cărora îşi fixează o identitate, îşi percep propriile lor diviziuni, se legitimează, elaborează modele formatoare pentru membrii lor şi desemnează pe plan simbolic duşmani, mobilizează energii şi pun în reprezentare solidarități[14] . În sens larg, *imagologia* delimitează studiul reprezentărilor realității prin intermediul imaginilor mentale, categoriale, apropiindu-se de studiul „constructelor personale" (G. Kelly) şi al „reprezentărilor sociale" (S. Moscovici). În sens restrâns, pe de altă parte, imagologia corespunde studiului imaginilor pe care şi pe fac popoarele unele despre altele sau despre ele însele.

Studierea imaginii se poate face la mai multe niveluri: a) la nivelul filologic – operele literare sunt interpretate în funcție de etnograme, etnotip, portret etnopsihologic[15] ; b) la nivel istoric[16] sau c) la nivel psihosociologic[17].

---

[14] Bronislawa Baczko, *Les imaginaires sociaux. Mémoires et espoirs collectives*, Paris, 1984.

[15] G. Michaud, «Literarische Imagologie – Formen und Funktionen nationaler Stereotype in der Literatur », 2/1980; H. Dyserinck, *Imagologie comparată*, în Al. Duțu, *Dimensiunea umană a istoriei*, Bucureşti, 1986.

[16] Hélčne Arhweiler, *Grands thčmes: L'image de l'autre*, Stuttgart, 1985.

[17] S. Marandon, *Catalogue des études concernant les images d'Europe*, în « Etno-psychologie» nr. 4/1971; M.S. Fischer, *Komparatistische Imagologie*, în « Zeitschrift für Sozialpsychologie », nr. 10/1979.

Când sunt luate în considerare faptele care au determinat imaginea Celuilalt în două comunităţi diferite, se atrage atenţia către elementele care apropie, dar mai ales către cele care diferenţiază. Imaginile despre celălalt, ca şi despre sine, nu reflectă automat obiectul reprezentat. Lipsa comunicării interculturale, moştenirea, experienţa directă, prejudecăţile, intensitatea conflictului contribuie la distorsionarea imaginii. La aceasta se adaugă nevoia de adversar, de referinţă negativă, precum şi faptul că psihologia colectivă nu înregistrează adesea decât aspectele traumatice, negative[18] . Imaginile Celuilalt aparţinând unei comunităţi nu pot fi omogene din cauza diferenţelor de ordin social, cultural ş.a. care există în cadrul acestei comunităţi. Percepţiile şi aprecierile se exprimă în mod diferit: oamenii simpli – prin folclor, intelectualii – prin intermediul scrisului, la nivel guvernamental – prin ediţii oficiale, lucrări de referinţă, manuale etc.

De cele mai multe ori perceperea Celuilalt se face în funcţie de interesele şi preocupările noastre: atunci când interesele sunt pur politice, Celălalt îşi dezvăluie prea puţin din individualitatea lui. Într-o mărturie mai veche, când Liutprand din Cremona vine la Constantinopol, în 968, se face exponentul unei mentalităţi în care dihotomia occidental-oriental era deosebit de activă: „grecii" sunt inconstanţi, vicleni, mincinoşi ca Ulise, iar apusenii sunt oneşti, sinceri, oameni de cuvânt, însă bizantinii sunt efeminaţi şi molatici; apusenii, la rândul lor, sunt viteji şi demni. În timp ce împăratul bizantin Nichifor râde de armura greoaie a cavalerilor occidentali, Liutprand este iritat de veşmintele lungi ale bizantinilor[19] .

---

[18] Florea Ioncioaia, *Veneticul, păgânul şi apostatul. Reprezentarea străinului în Principatele române (secolele al XVIII-lea – al XIX-lea)*, în vol. Al. Zub (red.), *Identitate/alteritate în spaţiul cultural românesc*, Ed. Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 1996, p. 162.

[19] *Apud* Duţu, *„Bizantini", „Orientali", „Balcanici"*, în vol. *Balcanismul*, „Secolul 20", nr.7-9/1997, p. 58.

În ultimă instanţă, totul este o problemă de imagine. Dar „domeniul imaginarului este constituit din ansamblul reprezentărilor care depăşesc limita impusă de constatările experienţei şi de înlănţuirile deductive autorizate de acestea”[20] . Aşa cum spunea Lucian Boia în cartea sa, *Pentru o istorie a imaginarului*, imaginea, imaginarul reprezintă aproape unicul mod de cunoaştere şi structurare a lumii, în pofida referirilor la o logică şi obiectivitate ştiinţifică: „Să recunoaştem mai curând că modul nostru de cunoaştere a lumii, raţiunea noastră şi ştiinţa noastră se hrănesc din imaginar la fel ca orice superstiţie «primitivă»”[21] .

Ceea ce nu era cunoscut pe deplin era suplinit astfel de imaginaţia noastră. În felul acesta a apărut imaginea grotescă, fabuloasă a unor Balcani atât de depărtaţi de Europa. Dacă „europenii” făceau cumva cunoştinţă cu câteva specimene locale, „soliditatea” argumentelor devenea imbatabilă. Pe bună dreptate spunea J-J. Rousseau: „Socotesc drept o maximă netăgăduită că cine a văzut numai un popor nu cunoaşte oamenii, ci numai persoanele cu care a trăit”[22] .

În acelaşi timp, marcate de „stereotip” erau şi autocaracterizările, cele făcute din interior de către indivizii interesaţi să se autodetermine sau să-şi corecteze imaginea. Într-adevăr, e vorba de aceeaşi chestiune a imaginii, a felului în care se văd oamenii, care reprezintă nu neapărat felul în care sunt aceştia, ci felul în care ar dori să fie. Caracterizările „naţionale” sunt dotate mai curând cu o falsă valoare euristică. Cineva le atribuie de exemplu românilor o virtute oarecare cu speranţa că va fi şi el considerat deţinător al respectivei virtuţi[23]. „Imaginile despre sine ale unui popor au o funcţie inductivă. Ele explică ce ar vrea să fie sau ce nu pot să fie creatorii acestor imagini. Imaginea celorlalţi este însă o

[20] Évelyne Patlagean, *apud* Lucian Boia, *Pentru o istorie a imaginarului*, Humanitas, Bucureşti, 2000, p.12.

[21] Lucian Boia, *op.cit.*, p. 13.

[22] J.-J. Rousseau, *Emil sau Despre educaţie*, Bucureşti, 1937, vol. II, p. 433.

imagine deductivă. După o scurtă călătorie într-o țară străină, marcată de câteva contacte umane, cineva poate îndrăzni să deducă, în temeiul unei experienţe limitate, câteva trăsături tipice ale oamenilor acelei țări. Cu cât va sta mai mult în acea țară, cu atât călătorul va deveni mai sedentar, cu atât mai probabil va fi ca trăsăturile pe care le-a degajat după o primă impresie să fie confirmate aleatoriu, dar să nu se verifice statistic. În calitate de procedeu deductiv, constituirea unei imagini despre ceilalți, despre un celălalt colectiv, se manifestă ca un demers improbabil"[24] .

Balcanii sunt descrişi ca o entitate culturală şi politică amplasată într-un anumit teritoriu, care poate fi descrisă prin intermediul unei liste de predicate comune, după modelul: „X este determinat de posedarea calităților a, b, c, d, … x, y, z". Unii cercetători afirmă că determinarea identității colective folosind asemenea liste de predicate este o eroare logică, deoarece ea invocă un nucleu de trăsături esențiale, nejustificate, de calități, excluzându-le pe cele considerate a nu fi esențiale. „Strict vorbind, o afirmație colectivă este fără nici un dubiu o afirmație falsă. Ea se distinge de cea a semnificanților simpli prin aceea că nu este o expresie lingvistică simplă, scurtată, ci pretinde (confruntată cu o diferență internă evidentă sieşi) că trăsăturile comune se bazează pe un nucleu esențial şi le conferă acestor trăsături comune un sens special"[25] .

Din perspectivă logică şi pragmatică, există numeroase tipuri de identități: *logică* (doi termeni se pot substitui reciproc în toate contextele posibile, având în comun aceeaşi listă a predicatelor), *numerică* (în care lista predicatelor nu coincide în totalitate, dar în care un

[23] Daniel Barbu, *prefață* la vol. *Firea românilor*, Ed. Nemira, Bucureşti, 2000, p. 5.

[24] *Idem*, p. 6.

[25] Lutz Niethhammer, *apud* Aleksander Kiossev, *The Dark Intimacy: Maps, Identities, Acts of Identification*, în vol. Bjelič, Dušan I., Savič, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002, p. 165.

observator poate verifica faptul că continuitatea spațio-temporală a obiectului respectiv nu a fost întreruptă) și *personală* (în care conștiința de sine, memoria și narațiunea indică faptul că „Eu" este același „Eu"). *Identitatea culturală colectivă* este un al patrulea tip, în care identitatea numerică (continuitatea spațio-temporală plus lista incompletă a predicatelor comune) este intensificată de mediul politic. În cazul identității culturale, predicatele comune sunt nu numai o problemă de cunoaștere, ci și de recunoaștere (politică), atât a propriilor realități, cât și ale celor din jur.

Caracterul unui popor este un ansamblu complicat și contradictoriu de trăsături care se manifestă suficient de des și pregnant în acțiunile indivizilor distincți și în acțiunile distincte ale oamenilor. Împărțirea acestora în fapte bune sau fapte rele, pozitive și negative, este lipsită de sens. Aceleași trăsături se dovedesc a fi, în anumite condiții – o forță, în altele – o slăbiciune. După cum se știe, defectele noastre sunt prelungirea calităților noastre. Dar este tot atât de adevărat că virtuțile noastre sunt prelungirile defectelor noastre.

În fața acestei chestiuni foarte complicate ridicate de actul imaginării, se observă o teamă, din partea multor cercetători sud-est europeni, de a face aceste comparații culturale pentru o mai bună evidențiere a asemănărilor și deosebirilor dintre culturile luate în discuție. Așa cum a remarcat Werner Schiffauer, în antropologia și etnologia contemporană există un fel de „teamă de diferență"[26]; comparația culturilor ar provoca și ar promova astfel această imagine a alterității, creând o permanentă opoziție, mai ales între Occident și restul lumii. Evident, pentru a face o cercetare care să nu fie suspectată de nici un fel de subiectivism, este nevoie să fie aplicate câteva principii de bază în studiul diferențelor. Pe de o parte, când

[26] Werner Schiffauer, *Die Angst vor der Differenz. Zu neuen Strömungen in der Kulturanthropologie,* în: Zeitschrift für Volkskunde 92/1 (1996), p. 20-31.

sunt studiate, culturile şi diferenţele dintre acestea nu trebuie să fie evaluate, în acelaşi timp, confirmarea făcută nu trebuie să aibă funcţia de reafirmare a sinelui, a culturii celui care face cercetarea. În sfârşit, trebuie avută în vedere responsabilitatea etică a cercetătorului pentru alteritatea astfel degajată şi pentru consecinţele ei.

Cu toate acestea, când îi caracterizăm pe cei din jur nu putem să nu ne conturăm imaginea Celuilalt. În viziunea lui J.-Ki-Zerbo[27] există trei etape în geneza unei imagini asupra Celuilalt: observarea diferenţelor exterioare care frapează, descoperirea constantelor care evidenţiază statutul uman fundamental şi acceptarea, respectiv refuzarea sintezei dintre primele două elemente. În zonele de contact informaţia primită despre Celălalt este directă şi reprezintă o sursă fundamentală pentru formarea imaginii acestuia, inclusiv pentru crearea de stereotipuri.

Prejudecata este un mod de a defini un grup prin atribute transnaţionale, interne grupului şi care nu se manifestă prin interacţiuni *ad-hoc*, dar pot precede cele mai multe dintre ele şi, prin urmare, predefinesc interacţiunea care se va menţine cu grupul respectiv. Stereotipul este „o opinie gata făcută". „Fiecare dintre noi facem apel la asemenea prefabricate, deoarece nu avem timp să ne facem opinii proprii despre toate aspectele lumii: acceptăm ce ne spun alţi oameni cu carte şi umblaţi. Stereotipul este necesar, dar, ca orice lucru ieftin obţinut, nu te poţi baza pe el: se rupe când nu te aştepţi. Îl foloseşti ca element într-o construcţie, dar nu-l iei în serios, pentru că te poate induce în gravă eroare"[28].

Stereotipurile nu funcţionează în dimensiunea semantică, ele sunt un dispozitiv discursiv pragmatic[29]. Stereotipurile balcanice, ca şi altele asemenea lor, constituie în mod suplimentar un instrument valoros prin care comunităţile constituite din punct de vedere

[27] J.-Ki-Zerbo, *L'image de l'Autre*, în: *Rapports* (1), Stuttgart, 1985, p. 82.
[28] Alexandru Duţu, *„Bizantini"*..., p. 59.

național își gestionează relațiile externe. Nicholas Thomas afirma că „problema nu este de a ști *cum s-au inventat tradițiile?*, ci mai degrabă *împotriva cui sunt ele inventate?*”[30]. „După cum se știe, *zadruga* este o formă de familie extinsă, răspândită mai ales la slavii de sud și la albanezi. Ea a fost nu numai acceptată, dar chiar și păstrată (ca să nu spunem impusă) de către administrațiile imperiale datorită avantajelor pe care le reprezenta pentru strângerea taxelor. Astfel întărită, această particularitate a devenit un semn distinctiv și emblematic, un «specific național» valorizat de către actorii inițiali. Peste timp, când relațiile de putere s-au schimbat, această «particularitate» a devenit una negativă: cultura «clanică» și «tribalismul» acestor popoare «primitive». Situația este inversă în cazul unor popoare «primitive», a căror «înapoiere» de altădată este valorizată în prezent ca «înțelepciune ecologică»”[31].

[29] Rastko Moćnik, *op.cit.*, p. 103.

[30] *Apud* Vintilă Mihăilescu, *Greierele și furnica, o nouă ideologie?*, în vol. *Balcani după Balcani…*, Ed. Paideia, București, 2000, p. 14.

[31] *Idem*, p. 14.

2. Imaginea şi imaginile

Am observat că nu există o perspectivă unitară de descriere a realității, care să nu fie marcată de un anumit grad de subiectivism, chiar de o ideologie, care nu depinde neapărat de distanța sau apropierea de obiectul descrierii. Vom încerca să reunim frânturi ale imaginilor formate asupra locuitorilor regiunii Balcanilor, puse în circulație atât de călătorii sau oamenii politici occidentali, cât şi de reprezentați diferitelor naționalități trăitoare în regiune. Interesantă este de asemenea şi perspectiva în care este utilizată imaginea pentru a-i reflecta pe vecini, pe balcanicii din apropiere. Cu foarte puține excepții, toate imaginile duc în fapt la o autocaracterizare a celui care o emite, prin referirea aproape constantă la valorile şi diferențele dintre acesta şi obiectul descris.

2.1. Balcanii călătorilor străini

„Unde este frontiera dintre realitate și imaginar ?
De la un individ la altul și cu atât mai mult de la o epocă la alta sau de la o cultură la alta aprecierile vor fi diferite. Fiecare cultură propune propria sa interpretare a imaginarului și a raporturilor
dintre acesta și realitatea tangibilă."
Lucian Boia, *Pentru o istorie a imaginarului*

Evenimentele istorice din sud-estul european de la sfârşitul secolului al XIV-lea au făcut ca preocupările vesticilor să se îndrepte din nou spre partea aceasta a continentului. Era vorba fie de curiozitate, de renaşterea filoelenismului, de simpatia pentru aceste populații nou descoperite ce locuiau sub dominație străină sau chiar

de ambiții imperiale şi geostrategice. Relatările de călătorie din secolele al XVII-lea – al XX-lea sunt astfel o sursă indispensabilă a imaginarului politic şi social. Chiar dacă este vorba de călătorii reale sau fictive, trăsăturile lor comune se păstrează: în ambele cazuri se manifestă aceleaşi structuri mentale şi aceeaşi logică a alterității[32]. Printre primele descrieri obiective ale poparelor regiunii se numără paginile scrise de geograful Ami Boué (1854), care îi cunoştea foarte bine pe „otomanul serios şi amabil, precum şi pe istețul albanez, rafinatul grec sau vicleanul vlah, harnicul bulgar, precum şi sârbul militant, asprul bosniac şi veselul herțegovinean"[33]. Chiar mai înainte, în 1668, când apare scrierea lui Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, întâlnim – e adevărat, avem de-a face cu o poziție singulară – o perspectivă „corectă" de redare a celor văzute de către occidentalul „superior". Rycaut încearcă chiar să explice noțiunea de „barbarie", la modă încă din antichitate, prin lipsa unor cunoştințe adecvate despre regiunile respective, şi nu prin inferioritatea lor, de orice natură ar fi: „Barbar, aşa este tot ceea ce diferă de noi prin diversitatea manierelor şi obiceiurilor şi nu se poartă după felul şi după moda timpurilor şi țărilor noastre; căci dobândim prejudecăți din ignoranță şi din lipsă de obişnuință"[34]. În general, „anormalitatea" Celuilalt se exprimă prin trăsături devalorizante sau valorizante, dispuse pe o foarte lungă scară. Față de normă, acest „străin" se poate dovedi mai bun sau mai rău, eventual mai bun şi mai rău în acelaşi timp[35], în funcție de termenul de comparație din cultura-mamă a călătorului respectiv, pe care dorea să-l promoveze sau să-l critice. În general, semnul negativ era cel care contura accentuat aceste descrieri.

---

[32] Daniel Barbu, *op.cit*., p. 44.

[33] *Apud* Maria Todorova, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000, p. 132.

[34] *Apud* Maria Todorova*, op.cit*., p. 147.

[35] Daniel Barbu, *op.cit.*, p. 118.

Albanezii. Descrierile pline de culoare, „pozitive", au fost oferite mai ales de romantici, care exaltau alteritatea războinică, bărbătească, nobilă, a locuitorilor tărâmurilor muntoase ale Albaniei. Byron, de exemplu, era fascinat de costumul lor popular: „costumul lor (cel mai minunat de pe lume) constă dintr-o fustă lungă, albă, dintr-o haină brodată cu aur pe deasupra, o vestă de mătase roşu carmin, cu ciucuri de aur şi o haină scurtă, cu pistoale şi pumnale ferecate în argint"[36]. Descrierea Albaniei şi a albanezilor are în vedere, în primul rând, aplicarea unor legi încă primitive, răzbunarea sângelui, ca formă arhaică de reglare a conturilor, mai ales în situaţia în care nu sunt alte autorităţi care să garanteze viaţa şi proprietatea supuşilor, teritorii uitate de Dumnezeu, primitivism şi în acelaşi timp puritate a populaţiei băştinaşe, simplitate spartană şi ospitalitate incomparabilă[37]. În societatea albaneză din regiunile nordice, muntoase ale ţării, societatea tribală era dominantă. Deoarece Imperiul Otoman nu a reuşit şi nici a dorit prea mult să schimbe aceste structuri pentru a le integra în birocraţia de stat, aceste structuri tribale s-au menţinut mult timp. Dar nu trebuie să le considerăm specifice numai societăţii albaneze, deoarece structuri de organizare socială asemănătoare se regăsesc şi în Muntenegru, parţial în Herţegovina[38].

Bulgarii. Pentru Lady Strangford (secolul al XIX-lea), bulgarul constituia un amestec curios de hărnicie şi cumpătare cu lene şi apatie;

[36] *Apud* Mariana Marinescu, *op.cit*., p. 27.

[37] Karl Kaser, *Albania: Orientalisation and Balkanisation of a Balkan Country – a Contribution to an Ongoing Debate*, în vol. Kressing, Frank, Kaser, Karl, *Albania – a country in transition. Aspects of changing identities in a South-East European country,* Baden-Baden, 2002, p. 30.

[38] *Idem*, p. 36.

„uneori pare atât de oriental, alteori atât de occidental”…[39] John Murray (1869) avea însă o altă viziune asupra lor: „Puternici, dar greoi, cu umeri largi şi spate rotunjit, cu mersul acela de urs, cu trăsături grosolane şi spre, cu o mustață deasă ce acoperă buzele senzuale, cu barba rasă o dată pe săptămână şi ochi mici strălucitori, care, deşi evită întotdeauna să-i întâlnească pe ai tăi, dau feței un aspect general de viclenie animală”[40] . Viclenia animală şi sălbăticia nu erau însă surprinse de călătorii mai apropiați de mediul țărănesc, rural, al oamenilor simpli, care vedeau în locuitorii de aici trăsături comune altor areale, mult mai civilizate. Călătorul Reinhold Lubenau, din Königsberg (1587), remarca faptul că „bărbații poartă părul lung precum kurlanzii şi lituanienii noştri, îmbrăcați în pânză aspră cenuşie, de obicei cu capul gol (…). Femeile sunt la fel ca femeile prusace, estoniene, kurlande, rusoaice şi lituaniene din părțile noastre, astfel încât nu există nici o diferență. Când am ajuns la Dunăre am crezut că femeile lituaniene se mutaseră acolo din ținuturile lor”[41] .

Grecii. Uneori excluşi din comunitatea balcanică, alteori aruncați în ea, deoarece nu corespundeau „standar-delor” euro-pene (citeşte „britanice”) despre vechile teritorii antice ale elenismului, grecii s-au bucurat, poate mai mult ca alte popoare, de o listă întreagă de trăsături negative. În 1794-1796, John Morritt îi descria pe greci ca fiind falşi, neprietenoşi, slugarnici, ignoranți, superstițioşi, leneşi, lacomi, venali, intriganți, murdari, nerecunoscători şi mincinoşi[42] . Byron, la rândul lui, recunoscând o serie de vicii, deplângeau lipsa curajului, considerată una dintre trăsăturile definitorii ale vechii civilizații greceşti: „Îmi plac grecii, care sunt nişte şmecheri, având

[39] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 160.
[40] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 163.
[41] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 112.
[42] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 151.

toate viciile turcilor, dar nu şi curajul acestora”[43]. Dragostea englezilor pentru Grecia a fost caracterizată foarte bine de Woodhouse: „Ei

Aşezare din Grecia

iubeau Grecia visurilor lor: pământul, limba, antichităţile, dar nu şi oamenii. Ce bine ar fi, gândeau ei, dacă grecii ar semăna mai mult cu învăţaţii şi gentlemenii englezi; sau, mai mult decât atât, dacă ar semăna cu strămunii lor; ori, încă şi mai bine, dacă n-ar exista locuitori în Grecia”[44] .

Macedonenii au fost descrişi de către A. Goff şi Hugh Fawcett ca fiind „pitoreşti în apariţie şi, printre ţărani, cinstiţi şi muncitori. Ei se lasă totuşi uşor contaminat de viaţa vicioasă de la oraş, unde preferă

[43] *Apud* Vesna Goldsworthy, *op.cit.*, p. 33.
[44] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 152.

să câştige cât mai mult, fără să se uite la mijloace, în cel mai uşor mod posibil”[45] .

Românii. Într-una dintre cele mai vechi descrieri a țărilor române (1588), genovezul Franco Sivori face un amănunțit portret moral, surprinzând numeroase din caracteristicile prezente la mai toate popoarele din regiune: „Muntenii sunt prin firea lor oameni nestatornici, îndrăgind norocul şi mai degrabă se lasă pe tânjală fără a se îngriji să deprindă un meşteşug sau să practice vreo artă (…). Sunt mai curând neinimoşi (…). Sunt oameni fără carte şi altă învățătură şi de aceea foarte închipuiți, crezând că nu mai sunt alții pe lume mai mari ca ei, şi când pot se poartă destul de autoritar (…) Muntenii sunt oameni foarte atenți la lucruri mărunte; cred în visuri şi în prevestiri; nu se îngrijesc prea mult de conştiința lor, deoarece trăiesc mai curând după legea firii decât după religie. Şi, ca oameni lipsiți de ştiință de carte şi care n-are cine să-i învețe cum trebuie să trăiască creştineşte, ei nu socot drept păcat multe lucruri grave sau se prefac şi consideră că nu le ştiu. În schimb, sunt foarte grijulii cu posturile mari şi mici, astfel că s-ar lăsa mai bine să moară decât să calce o zi de post, chiar dacă ar fi siliți la acest lucru şi de foame şi de boli necruțătoare…”[46]. Puțin mai târziu, venețianul Giorgio Tomasi (1596-1599) remarca, tot în lumina unui stereotip al orientalismului, lipsa de activitate sau, mai bine zis, activitatea scăzută a oamenilor locului: „Pământul lor [al Țării Româneşti şi al Moldovei] este atât de roditor şi cere atât de puțină osteneală pentru a fi muncit, încât îi face pe țărani delăsători şi leneşi”[47] , lucru remarcat mai târziu şi de englezul Robert Bargrave (1652):

[45] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 73.
[46] *Apud* Daniel Barbu*, op.cit.*, pp. 18-19.
[47] *Apud* Daniel Barbu, *op.cit.*, p.19.

„Locuitorii [Dobrogei] sunt atât de leneşi, încât dacă au destul pentru ziua de astăzi şi pentru ei înşişi, lasă altora grija zilei de mâine”[48] .

Chiar dacă nu avea poate distanța necesară față de cei pe care-i descria (fiind secretarul lui Constantin Brâncoveanu), Anton Maria del Chiaro (1718) făcea un portret pozitiv, în care se observa mai multă bunăvoință: „Cât despre neamul românesc în general, e de ajuns să-l cunoşti pentru a-ți da seama limpede că românii sunt înzestrați cu foarte multă pricepere şi sunt în stare să reuşească în orice meserie de care s-ar apuca, numai să o fi învățat. Sunt din fire ageri la călărit, îndemânatici în mânuirea săbiei şi a arcului şi, dacă ar fi instruiți în arta militară, ar face treabă bună. Cât despre alte îndeletniciri meşteşugăreşti, le duc la capăt minunat de bine. Învață tot ce văd şi nu este lucru de mână, fie de modă turcească, fie după obiceiul nostru, pe care să nu-l poată imita foarte bine”[49] .

Pe lângă aceste trăsături (pricepere, abilitate, curaj ş.a.), pe placul românilor, deoarece le folosesc ei înşişi stereotip în autocaracterizări, o observație a lui Robert Kaplan în sprijinul „latinității” lor nu poate fi decât binevenită: „Românii, în politică, în chestiunile personale şi chiar în mişcarea mâinilor şi a gurii demonstrează o doză de teatralitate senzuală, reminiscență a italienilor – un mod de comportament pe care nimeni nu-l întâlneşte în altă parte în Europa deEst”[50] .

O dată ce au apărut călătorii de profesie în secolele al XIX-lea şi al XX-lea, bine înzestrați cu cunoştințele „teoretice” despre regiune şi caracteristicile acesteia, şi atestările româneşti sunt mai ancorate în specificul zonal. Pentru Richard Kunisch, „Bucureştiul se află la granița cu Orientul. Prin lustrul pe care înalta societate valahă l-a

[48] *Apud* Daniel Barbu, *op.cit.*, p. 23.

[49] *Apud* Daniel Barbu, *op.cit.*, p. 29.

[50] Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York, 1996, p. 90.

dobândit în timpul indispensabilei şederi la Paris continuă să se străvadă încă peste tot Orientul"[51] . Acelaşi lucru era constat şi de Gregor von Rezzori (*Memoirs of an Anti-semit*[52]): „În ciuda vilelor în stil *Art Nouveau* şi a clădirilor futuriste din sticlă şi beton, Bucureştiul era la fel de oriental ca Smyrna"[53] . Ambivalența poziției României, de „poartă a Orientului" și de „Mic Paris", de spațiu cosmopolit în care se întâlnesc atâtea contraste este un element frecvent întâlnit în descrierile ultimelor două secole. „Cel care s-a preumblat mai înainte singuratic găseşte aici tovărăşie. Eşti străin? Apropie-te de aceia, aşază-te lângă aceştia, faci repede cunoştinţă. Peste o lume mai blajină n-ai să dai nicăieri; se râde din inimă, o voioşie nevinovată răsună pretutindeni în jur! E cumva vreo sărbătoare? Ferească Sfântul! În fiecare seară grădina e tot atât de fermecător luminată, în fiecare seară răsună aceeaşi muzică, în fiecare seară freamătă aceeaşi mulțime pestriță, din care uneori se desprind grupuri ce se pierd şoptind în parcul întunecat şi nemărginit. Intrarea nu se plăteşte, muzica este, şi ea, pe gratis. Ai chef să aluneci pe apă? Acolo sunt bărci; dacă ştii să vâsleşti, urcă-te într-una din ele. Pe drum ai să vezi peisaje încântătoare, căci un parc mai frumos rareori găseşti. Dar unde ne aflăm oare?"[54] Kunisch subliniază la tot pasul această ambivalență, o nelinişte ce anunță necunoscutul oriental ce se desprinde din toate manifestările spontane, fireşti, ale vieții româneşti.

Sârbii. Herbert Vivian l-a descris pe țăranul sârb de la începutul secolului al XX-lea ca fiind „robust, arătos, ospitalier şi vesel (…), bogat în toate, mai puțin în bani; simplu, superstițios, medieval"[55] .

[51] Richard Kunisch, *op.cit.*, p.84
[52] Londra, 1981.
[53] *Apud* Vesna Goldsworthy, *op.cit.*, p. 194.
[54] Richard Kunisch, *op.cit.*, p. 80.
[55] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 72.

Turcii. Descrierea turcilor era într-adevăr o piatră de încercare pentru călătorul profesionist. Aceasta pentru că provocarea otomană nu reuşea să facă faţă prejudecăţilor culturale şi politice pe care le ridica Turcia, astfel că descrieri deschise, patetice chiar, ale caracterului nobil al locuitorilor acesteia par aproape de neconceput. Într-o atestare din secolul al XVII-lea, *Voyage into the Levant* (1636), Henry Blount spunea însă despre turci: „Turcul este predispus la generozitate, iubitor şi onest; departe de a nu-şi ţine promisiunile, dacă el nu face altceva decât să-şi ducă mâna la piept, barbă sau cap, aşa cum obişnuiesc ei să facă, sau dacă rupe pâinea cu mâna, o sută de vieţi de-aş avea, pe toate le-aş da pe cuvântul lui”[56]. Lamartine la rândul lui îi considera pe turci (1835) „o rasă umană, o naţiune, primii şi cei mai demni dintre naţiunile vastului lor imperiu”[57] .

Imaginea dominantă era însă aceea a lipsei de activitate, a visării, sau, mai mult, chiar a ignoranţei şi a fanatismului. În 1790, contele Ferričres de Sauveboeuf scria: „dacă turcii ar putea să se lumineze într-o zi! Vise deşarte! Hrăniţi cu ignoranţă, fanatismul de răstrânge orizontul şi ei nu aspiră la nimic altceva decât la distracţie”…[58] În viziunea lui Chateaubriand (1806), turcii îşi petrec zilele „devastând lumea sau dormind pe un covor în mijlocul femeilor şi al parfumurilor”. Ei sunt incapabili, leneşi, ignoranţi, nu se gândesc decât la plăcerile simţurilor[59] .

Perspectiva începe să se schimbe în secolul al XX-lea, când, înarmaţi cu aceleaşi prejudecăţi ale înapoierii, Robert Kaplan are revelaţia unei Turcii cât se poate de europene: „În timp ce trenul se apropia de Istanbul, am văzut o explozie de construcţii şi grămezi

[56] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 146.

[57] *Idem*, p. 131.

[58] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 125.

[59] *Apud* Tzvetan Todorov, *Noi şi ceilalţi. Despre diversitate*, Ed. Institutul European, Iaşi, 1999, p. 411.

de lignit peste tot, dovadă că acest oraş era cu mult mai populat decât oricare dintre cele pe care le-am întâlnit în călătoria mea. La periferie construcțiile erau sărace, asemeni celor văzute în România şi Bulgaria. Dar imediat au apărut bulevarde şi case uluitoare cu etaj, iar în răsăritul de duminică au prins a străluci, cu neputință de numărat, ultimele mode de maşini străine, parcate lângă vilele de cărămidă de calitate, fiecare dotată cu grădini bine întreținute – caracteristică pe care nu o aveau casele din Bucureşti şi din Sofia, din pricina sărăciei şi a funcționalismului de prost-gust lăsate de comunism. Am trecut pe lângă un complex cu terenuri de tenis şi piste pentru curse bine puse la punct, urmat de saloane nou-nouțe ce expuneau maşini de ultimul tip. În mod clar ne apropiam de un centru al puterii economice şi sociale. Dintr-o dată Balcanii, cu istoria lor tragică în care se împleteau subdezvoltarea comunistă şi opresiunea otomană, mi s-au părut foarte departe”[60]. Acelaşi Robert Kaplan continuă: „În România şi în Bulgaria moştenirea comunistă era atât de copleşitoare, încât, ajuns la gara de aici [Istanbul], aveam impresia că m-am întors în Occident. Total diferită de gările triste şi cenuşii ale României şi ale Bulgariei, gara din Istanbul şi restaurantele dependente erau curate, acoperite cu țiglă albastră de calitate. Puteai cumpăra planuri ale oraşului, iar birourile de informații erau luminate de zâmbetul funcționarilor. Multe dintre taxiuri păreau noi, iar şoferii lor le tot dichiseau în timp ce-şi aşteptau clienții. Exista aici o energie ce nu putea fi întâlnită nici măcar în zonele cele mai moderne ale Bucureştiului şi ale Sofiei”[61] .

[60] Robert D. Kaplan, *La răsărit, spre Tartaria. Călătorii în Balcani, Orientul Apropiat şi Caucaz*, Ed. Polirom, Iaşi, p. 77.

[61] *Idem*, p. 78.

2.2. Balcanii balcanicilor

> *„Punctul de vedere al celor din afară nu este în mod necesar inferior celui ce provine din interior, iar cel din interior nu este deținătorul adevărului absolut datorită unei intimități existențiale cu obiectul de studiu"*[62].

De-a lungul secolelor, destinul istoric comun a creat raporturi complexe între popoarele din regiune, legate de imagini pozitive şi negative. Imaginea Celuilalt a fost marcată, în această regiune geografică, de un trecut istoric apăsător, de conflicte şi rivalități, dar şi de lupte comune împotriva invadatorilor, pentru păstrarea libertății. Sârbii au luptat pentru libertatea Greciei, în detaşamentele lui Tudor Vladimirescu erau angajați greci, sârbi, bulgari ş.a. Însă perioada formării conştiinței naționale, mai bine zis, a conştiinței unicității naționale, a avut ca rezultat şi îndepărtarea de vecini, lipsa de încredere în aceştia. În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, imaginea vecinului slav meridional, de exemplu, este bine reprezentată în literaturile sârbă, croată, slovenă şi bulgară. Imaginea generală este una pozitivă, idealizată. La sfârşitul secolului însă, pe fundalul contradicțiilor naționale şi doctrinale, când confruntările deja deveniseră conflicte, nu mai putem vorbi de toleranță şi simpatie[63].

Este adevărat că civilizația modernă a trecut în plan secund aceste stereotipuri, cel puțin pentru anumite perioade de timp, considerându-le

---

[62] Maria Todorova, *op.cit.*, p.10.

[63] Veselina Dimova, *L'image du voisin balkanique et extrabalkanique dans la litterature des slaves meridionaux du XIXe siecle*, „Etudes Balkaniques", Sofia, nr. 1/1994, p. 4.

formatoare neoficiale ale opiniei publice, care nu pot fi însă anulate. În momente de criză ele ies din nou la suprafață şi este suficient un cutremur politic sau social pentru ca valurile de emoție şi opinii negative să se reverse asupra vecinilor, amintire a tuturor animozităților din trecut şi foc nestins al conflictului prezent. O dată formate, stereotipurile etnopsihologice şi naționale sunt deosebit de rezistente în timp şi adesea sunt mai rezistente decât statele, castele şi ideologiile înseşi[64] . Sondajele efectuate de Centrul pentru Studiul Democrației din Sofia şi de Organizația Lambrakis din Atena, aflate sub egida Comisiei de la Helsinki, au relevat faptul că 86% dintre albanezi îi urăsc pe sârbi, 59% urăsc grecii, 58% urăsc macedonenii şi 47% urăsc bulgarii; dintre bulgari, 23% îi urăsc pe turci, iar 51% pe țigani; dintre greci, 38% îi urăsc pe toți slavii, 55% urăsc țiganii, 62% urăsc musulmanii, iar 75% urăsc albanezii[65] .

Bulgarii. Între națiunile balcanice, bulgarii împărtăşesc toate frustrările faptului de a fi balcanic şi totuşi sunt singurii care iau în serios balcanitatea, probabil datorită faptului că lanțul Balcanilor se află în întregime pe teritoriul lor[66]. În viziunea lor, grecii erau răi, avari, mincinoşi („Un grec minte cât nouă țigani"), asemenea lupilor („Să te ferească Dumnezeu să ştie un grec unde-ți sunt banii, iar un turc unde ți-i copilul"; „Este mai bine să fii torturat de un turc decât învățat de un grec"), aroganți ca nişte țapi. Albanezii sălbatici[67] , croații erau lacomi, gălăgioşi şi murdari. Despre turci spuneau: „Un

[64] *Idem*, p. 13.

[65]Robert D. Kaplan, *La răsărit, spre Tartaria. Călătorii în Balcani, Orientul Apropiat şi Caucaz*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002, p. 58.

[66] Maria Todorova, *op.cit*., pp. 92.

[67] Veselin Traikov, *Sur certaines particularites balkaniques du probleme de „l'image de l'autre",* „Etudes Balkaniques", Sofia, nr. 4/1993, p. 4.

sat cu turci e ca o pădure cu lupi", „Turcul are grijă de trei lucruri: de spatele lui, de gâtul lui şi de plăcerea lui"; „Când un turc se îmbogăţeşte, îşi ia nevastă; când un bulgar se îmbogăţeşte, îşi face casă"[68]. În anecdotele bulgăreşti, Dumnezeu le-a dat sârbilor conflicte şi ospeţe, grecilor – maliţiozitate şi spirit comercial, turcilor – trândăvie şi fast, iar bulgarilor – iubirea de pământ şi încăpăţânare. Un motiv asemănător apare în anecdotele care vorbeau despre alegerea soţului: – o româncă era mereu strălucitoare, o grecoaică – cochetă şi capricioasă, o sârboaică – pretenţioasă, numai o bulgăroaică rămânea singura pretendentă convenabilă, deoarece era modestă, muncitoare şi răbdătoare[69].

În viziunea lor, românii sunt mândri, trădători; nici femeile lor nu erau bune: „Nu sunt bune o femeie din Ţara Românească, o corabie în Marea Neagră şi o judecată la Constantinopol"[70]. Spiritul pozitiv al relaţiilor româno-bulgare a fost determinat, în secolele al XVIII-lea – al XIX-lea, în perioada dominaţiei otomane, de legăturile geopolitice ale teritoriilor de ambele maluri ale Dunării, religia ortodoxă comună, relaţii economice şi culturale intense, interese politice şi luptă comună de emancipare naţională şi de stat. Tendinţa opusă s-a manifestat din ce în ce mai pronunţat mai ales după proclamarea independenţei Bulgariei în 1878, dată ce a marcat debutul chestiunii Dobrogei şi al rivalităţilor bulgaro-române[71]. Această tendinţă a devenit dominantă în timpul războaielor din 1912 şi 1918, ale căror urmări au accentuat

[68] Galina Lozanova, *The category of „Alien – One's Own" in Folk Culture (Ethno-religious Aspects*), „Etudes balkaniques", nr. 1/1994, p. 38.

[69] Veselina Dimova, *L'image du voisin balkanique et extrabalkanique dans la litterature des slaves meridionaux du XIXe siecle*, „Etudes Balkaniques", Sofia, nr. 1/ 1994, p. 5.

[70] Elka Drosneva, *The Bulgarians and the Others in Bulgarian Proverbs*, „Etudes balkaniques", nr.2/ 1994, p.p. 42, 44, 47, 50.

[71] Vezi Blagovest Niagulov, *Les images de „l'autre" chez les bulgare set les roumains (1878-1944),* „Etudes balkaniques", nr. 2/1995, p. 4.

contradicţiile reciproce asupra problemelor teritoriale şi minoritare. În aceste condiţii, imaginile reciproce ale Celuilalt au pus accent pe diferenţele colorate negativ pe care propaganda naţionalistă încerca să o impună ca stereotip. Atitudinea de superioritate a românilor referitoare la nivelul superior de civilizaţie faţă de al bulgarilor a fost sancţionată de critica mentalităţii ambigue şi a comportamentului duplicitar românesc făcut de către bulgari. Când era vorba, de exemplu, de munca concretă, mai precis de lucrul pământului, bulgarii erau categorici: „Nu se poate face nici cea mai mică comparaţie între un ţăran bulgar şi un ţăran român: primul este bogat, are din belşug tot ce are nevoie; cel de-al doilea este sărac din cauza trândăviei sale”[72], scria în 1881 Anton Franghia. Într-o monografie de vulgarizare consacrată României, A. Monedjikova scria, la 1927: „Ţăranii [români] se mulţumesc cu cea mai simplă hrană… Locuinţele ţăranilor români sunt extrem de sărace. De-a lungul Dunării sate întregi nu sunt decât nişte bordeie săpate în pământ, în care, sub acelaşi acoperiş, locuiesc împreună oameni şi animale”[73]. Un alt scriitor bulgar, Stilian Cilingirov, făcea un portret la fel de puţin măgulitor: „România este ţara cea mai puţin cultivată din Peninsula Balcanică. Ea seamănă cu o cocotă împopoţonată care acasă mănâncă mămăligă, iar sub găteală n-are nici măcar o cămaşă”[74] …

Croaţii. Consideraţi nu întotdeauna ca făcând parte din regiunea Balcanilor, mai ales prin afinităţile accentuate cu cultura europeană occidentală, croaţii subliniază întotdeauna poziţia lor de graniţă cu o Europă râvnită de toate popoarele din Balcani. În general, în ochii celorlalţi slavi erau mai puţin credibili, din cauza amestecului german accentuat. Preşedintele croat Franjo Tudjman afirma:

[72] *Apud* Blagovest Niagulov, *op.cit.*, p. 7.
[73] *Apud* Blagovest Niagulov, *op.cit*., p. 9.
[74] *Apud* Blagovest Niagulov, *op.cit*., p. 22.

„Granițele Croației sunt granițele Europei de Vest”[75] . Într-o declarație pe care același o dădea la întoarcerea de la Washington, el spunea, în 1996: „Ni s-au dat asigurări în privința sprijinului necondiționat al Statelor Unite că Croația face parte din Europa Centrală și nu din regiunea Balcanilor”[76] .

În descrierile făcute vecinilor, scriitorul croat Stepan Radić îi descria pe bulgari, de exemplu, ca fiind un popor bun, pașnic, muncitor, ospitalier, înțelegător, care învață foarte ușor și capabil e orice progres, moderat și la locul lui, care, în caz de nevoie (cum erau războaiele balcanice), putea să demonstreze o măiestrie a artei militare[77] , alături de care croații puteau stabili punți concrete de dezvoltare.

Grecii. În perioada orientării antibizantine și de afirmare a conștiinței naționale, de emancipare spirituală a Bisericii, se remarcă o atitudine negativă față de greci, mai ales în culturile bulgară și română, în timp ce sârbii îi privesc cu multă simpatie, mai ales în calitate de tovarăși de arme împotriva dușmanului otoman comun, calitate în care sunt proslăvite eroismul, abnegația și fidelitatea insurgenților greci[78] . Ceea ce este comun tuturor descrierilor vecinilor sau popoarelor cu care au intrat în contact este imaginea satirică a comerciantului grec – lacom, avid după câștig, trufaș, escroc, supraestimându-și calitățile și subestimându-le pe ale celorlalți. La rândul lor, grecii consideră pe bulgarii cruzi și sângeroși, în spirit turanic, oameni simpli, greoi și înceți la minte. Sârbii au o

[75] *Apud* Vesna Goldsworthy, *op.cit.*, p. 20.

[76] *Apud* Rastko Močnik, *op.cit.*, p. 93.

[77] Rumiana Bojilova, *The Bulgarians through the eyes of Stepan Radic (The Bulgarian character in his book «Obnovlena Bugarska»),* „Etudes Balkaniques“, Sofia, nr. 4/1993, p. 8.

[78] Veselina Dimova, *op.cit.*, p. 10.

ambiție obsesivă, aroganță și violență, în timp ce croații sunt mai greoi și zgomotoși, iar slovenii – visători și sceptici [79].

Românii. Românii se văd fiind de rasă latină, vorbind o limbă latină, aruncați într-o mare slavă și uitați de restul lumii latine. Pentru ei, istoria începe în anul 108, când legiunile romane conduse de Traian au cucerit Dacia. Timp de 150 de ani soldații romani au avut relații cu femeile locale, dând naștere, conform istoricilor români, unei rase latine rămase pură până în ziua de azi. O ocupație de nouă secole a bulgarilor creștinați a făcut ca românii să renunțe la creștinismul de sorginte apuseană adus de împăratul Constantin (325) și să adopte ritul răsăritean. Ca și croații, și românii se consideră a se afla la porțile Orientului, de la care nu recunosc a fi preluat prea multe.

Descrierile critice nu-i ocolesc nici pe români, chiar și din interior: Dimitrie Cantemir (1714, *Descriptio Moldaviae*) poate fi considerat un pionier al unei asemenea perspective: „… Mărturisesc sincer că, în afară de credința ortodoxă și de ospitalitate, cu greu am putea găsi printre moravurile moldovenilor ce să lăudăm pe bună dreptate…”[80]

În afara stereotipiilor referitoare la zona balcanică în general, văzută în opoziția ei cu Europa Occidentală, există însă și reprezentări stereotipe asupra popoarelor din această regiune. Fără îndoială, se pot face multe sinteze de imagine. În rândurile ce urmează ne vom limita la acele reprezentări ale Celuilalt, așa cum apar ele în creațiile folclorice românești.

[79] Sania Velkova, *The „Slav Neighbour” in the Eyes of Noted Greek Intellectuals from the end of the 19th and the beginning of the 20th century*, „Etudes balkaniques”, nr.1/2000, pp. 130, 132.

[80] *Apud* Daniel Barbu, *op.cit.*, p. 35.

În chestionarul lui B.P. Hasdeu există o serie de întrebări ce vizează relațiile comunitare: – Cum trăieşte satul cu satele învecinate – cum le porecleşte – se întovărăşesc mai multe sate învecinate pentru vreun lucru oarecare? – Care este părerea sătenilor despre orăşeni – ce fel de legături, statornice sau vremelnice, au ei cu oraşul cel mai apropiat? Interesate sunt, de asemenea, atitudinea față de străini sau minoritari: – Ce se înțelege pe acolo sub cuvântul de străin? – Care sunt zicătorile sau alte poveşti despre oamenii de alt neam sau de altă lege, bunăoară nemți, unguri, greci, turci? – Cum sunt priviți de către popor armenii – cum sunt priviți evreii – şi cum țiganii? – Ce zic țăranii când oamenii străini, greci, bulgari sau alte neamuri cumpără pământ în țară? Aceasta pentru că relațiile economice şi sociale dintre români şi popoarele vecine au influențat spiritul acestora şi au determinat aprecieri asupra trăsăturilor caracteristice ale indivizilor de altă naționalitate cu care au venit în contact. Prin urmare, este de înțeles de ce unele popoare balcanice sunt adesea menționate în folclorul românesc[81]. „Românul se vede mai priceput decât reprezentanții celorlalte popoare şi de aceea râde aşa de frumos de dânşii", spunea Artur Gorovei[82]. În zicătorile românilor găsim aprecieri defavorabile despre inteligența oamenilor de altă naționalitate.

Dintre toate popoarele din jur, *sârbii* sunt cel mai puțin reprezentați: „Cal verde şi sârb cu minte nu s-a văzut".

Bulgarii însă se bucură de un mare număr de proverbe şi anecdote, toate punând accent pe lipsa cronică de inteligență a acestora: „Dracul a mai văzut cal verde, porc deocheat şi bulgar deştept", „Ce mi-e cap de bulgar, ce mi-e cap de morar", „Bulgarii au luat

[81] A se vedea şi Artur Gorovei, *Popoarele balcanice în folklorul românesc*, „Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii literare", seria III, tomul XI, mem. 4, Bucureşti, 1942.

[82] *Idem,* p. 2.

Ţarigradul cu prazul în mână". Vom exemplifica aceste imagini cu o anecdotă reprezentativă: „O ceată de bulgari, cu Dedu Ivan în frunte, merseră nu ştiu unde păcatele or fi mers, pe un câmp mare. Era frumos, noapte, şi lună ca ziua. Mergând voinicii noştri aşa pe un drum, deteră de un puţ părăsit. Când se uitară în el, că vai de ei şi de ei! că a căzut luna în puţ. Ce să facă, ce să dreagă, bieţii de ei, să scoată luna?

– Tot eu să spui, mă copii, ce e de făcut; hai să aruncăm căngile în puţ, să luăm luna şi s-o aruncăm la loc pe cer, zise Dedu Ivan.

Aruncară toţi căngile în fundul puţului şi, tot umblând cu ele prin apă, deteră de ghizdurile fântânii şi înfipseră căngile în ele. Şi tragi, şi tragi de la puteri, căci socoteau că au apucat luna. Şi tot trăgând ei aşa, se rupseră ghizdurile, căci erau putrede, şi flăcăii deteră pe spate, văzură luna pe cer cum îşi bătea joc de mintea lor, care n-o aveau. Atunci Dedu Ivan, ăl deştept ca oaia când dă în nomol, zice, cu părere bună:

– Vedeţi, mă flăcăi, luna colo sus? Vezi, noi o aruncarăm, mă!

– Uraaaa! să trăiască Dedu Ivan, răspunseră flăcăii, pe întrecere.

Şi de atunci până azi a rămas vorba: *Dacă nu ar fi fost bulgarii, n-ar fi azi lună pe cer*"[83] .

Grecii sunt descrişi prin prisma relaţiilor economico-sociale, şi de aceea viclenia, rapacitatea lor este trăsătura dominantă în folclorul românesc: „Grecul e o capră râioasă", „Grecu-i boală lipicioasă ce pătrunde pân-la oasă"; „Grec galantom, ovrei prost şi ţigan cinstit nu se poate"; „Grecul e vidră spurcată, este fiară-nveninată"; „Grecu-i fiară duşmănoasă"; „Grecu-i limbă veninoasă"; în balada *Iorgovan:* „... Nedea, porc de câne,/ om mişel ca şi toţi grecii,/ ce ştiu să-ţi ia prea bine/ chiar cămaşa de

[83] I.A. Zanne, *Proverbele românilor*, Bucureşti, 1901, vol. VI, p. 25.

pe tine (...)./ Grecul, suflet blăstămat,/ de păcate încărcat”[84]. Lipsa de inteligență, de asemenea, este prezentă, de parcă ar fi într-adevăr o trăsătură balcanică: „Un cap ai, şi ăla sec, parcă ar fi cap de grec”, „Două lucruri nu s-au văzut în lume: cal verde şi grec cu minte”[85]. Pentru că goana după înavuțire era fenomenul văzut cel mai des de către români, aceştia au făcut pentru greci o anecdotă pe măsură: „Se zice că la greci este obiceiul că la Anul Nou fiecare familie adună toate lucrurile ce au în casă şi le face grămadă în mijlocul casei, ca să vadă cât de mare a fost grămada anul trecut, adică cam ce avere au. Apoi se aşează femeia într-o parte a grămezii, iar bărbatul în cealaltă parte, şi strigă bărbatul către femeie:

– Mă vezi, mă vezi?

Iar femeia-i răspunde:

– Anul ăsta te văd, la anul să nu te mai văd!”[86]

Dintre toate popoarele balcanice, *turcii* ocupă locul cel mai mare în folclorul românesc. Dar, deşi turcii au fost, prin tradiție, dușmanii tuturor popoarelor creştine, ei; apar mai blânzi, mai omenoşi decât grecii, de exemplu, creştini şi ei doar o legendă spune că, la origine, turcii au fost nişte spurcăciuni: cu chip de om până-n brâu, iar de la brâu în jos – de câine[87]. „Turcul e şi în chipul dracului, că poartă fes ca şi dracu, poartă fes roşu ca tichia, de aceea şi dracului i se spune Tichiuță”[88]. Evident, perioada ocupației turceşti nu putea să nu lase urmele ei: „Dreptatea s-a dus de când turcii”; „Turcul te bate, turcul te judecă”, „Turcul te taie, turcul te jupoaie”, „Cum e turcul şi pistolul”, „Turcul nu ştie multe”, „Se lasă în nădejde ca turcul în sabie”[89]. Aşa cum spuneam, în pofida durității, a inflexibilității

[84] G. Dem Teodorescu, *Poezii populare române*, 1885, p. 560.
[85] Zanne, *op.cit.*, p. 123, 135, 136.
[86] „Şezătoarea”, VII, p. 88.
[87] *Idem*, III, p. 73.
[88] *Ibidem*.
[89] Zanne, *op. cit.*, pp. 413, 414.

turcilor, onestitatea şi justeţea reprezintă, pentru români, trăsăturile caracteristice: „Foicică de pelin,/ Turcul, măre, e păgân,/ Turcul, măre, e hain,/ pe urmă e milostivit,/ de Dumnezeu potolit”[90] ; „Turcu-i rău şi e păgân,/ dar nu-şi vinde pe stăpân;/ scris în cartea lui a stat/ că e faptă cu păcat/ să vinzi un nevinovat”[91] ; „Turcul este păgân,/ dar de inimă blajin.”[92]

Sârbii. Aceeaşi obsesie a amplasării într-o zonă de răspântie, dar, de fiecare dată, de partea „pozitivă” a barierei, o întâlnim şi în reprezentările sârbe. Scrie într-o epistolă Sf. Sava (Nemanjić, 1175-1235), fondatorul Bisericii Ortodoxe Sârbe: „La început am fost nedumeriți. Estul credea că suntem vestici, în timp ce Vestul ne considera estici”[93] . Într-un manuscris nepublicat, Marko Živković descrie harta mentală a sârbilor: „Fără a fi aşa de aproape de Occident ca cehii, dar nici în Orientul îndepărtat ca ruşii, nefăcând parte nici din Europa Centrală, ca croații, nici poziționați în Balcanii Balcanilor, ca macedonenii, sârbii se văd obligați să facă o evaluare negativă şi să exploateze la maximum potențialul extremelor. Stigmatul pe care îl poartă se combină cu cel al Sudul şi al Estului, ambele marcate de slavism şi turcism, de comunism congenital şi violență balcanică. Ei nu au posibilitatea de a pretinde descendența dintr-una dintre culturile pe care Occidentul le consideră ca ancestrale, aşa cum o fac grecii şi românii“[94] .

[90] *Badiul*, în: G.Dem Tedorescu, *op.cit.*, p. 547.
[91] *Stanislav Viteazul*, *idem*, p. 568.
[92] *Marcu Viteazul*, *idem*, p. 665.
[93] *Apud* Vesna Goldsworthy, *op.cit.*, p. 19.
[94] *Apud* Aleksander Kiossev, *op. cit.*. p. 189.

Slovenii. În *Letter to a Serbian Friend*, scriitorul Taras Kermauner explică „europeitatea" slovenă astfel: „Faptul simbolic că slovenii s-au aflat sub conducători precum Carol cel Mare, Carol Quintul şi Napoleon este mai puțin important. Mai important este că noi întruchipăm modul de viață din Europa Centrală şi de Vest"[95]. Primul ministru sloven Janez Drnovšek vorbea, în 1995, despre opțiunea Sloveniei, şi anume între Europa şi Balcani[96], în care „Slovenia independentă (şi occidentalizată) poate să acționeze şi va acționa ca un «cordon sanitar» împotriva haosului din Est", după cum spunea un alt oficial, ministrul sloven al științei[97].

Turcii. Din cauza stăpânii multiseculare a Imperiului Otoman asupra populațiilor din regiune este de înțeles de ce dominanta caracterizărilor turcilor are în vedere tocmai imaginea, tipică, a opresorului nemilos, dacă avem în vedere confruntările militare şi politice permanente, diferențele etnice şi religioase.

Fanatismul religios şi intoleranța cronicarilor otomani îi făcea să-şi manifeste plastic atitudinea față de dușmanii creştini. Când aceştia îşi apărau pământurile şi independența, erau numiți „blestemați", „rebeli", „satana", „câini sălbatici", „ciori hăituite de şoimi", „hrană pentru pumnalele musulmanilor" sau „robi înlănțuiți"[98]. Despre bulgari, de exemplu, spuneau că nu pot fi soldați adevărați. Ylmaz Çetinler declara, în anii '60, despre statele balcanice, considerându-le fondate în grabă, „şi care nu pot fi nici măcar la fel de nobile ca o fostă sclavă

[95] Vesna Goldsworthy, *op. cit.*, p. 19.

[96] Rastko Močnik, *op.cit.*, p. 94.

[97] *Apud* Vesna Goldsworthy, *op.cit.*, p. 20.

[98] Maria Kalicin, *The Image of the „Other" in 15th-16th Century Ottoman Narative Literature*, „Etudes balkaniques", nr. 1/1994, p. 24.

care stă pe pragul stăpânei sale care şi-a pierdut averea”[99]. Cu trecerea timpului se schimbă radical, am putea spune, perspectiva în care se descrie Turcia, devenită treptat integral (nu numai partea vestică) o țară mai mult europeană. În 1975, sociologul şi istoricul turc Niyazi Berkes scria: „Astăzi Turcia nu este o națiune occidentală, dar nici musulmană; nu aparține vreunei comunități creştine, socialiste sau capitaliste (…). Nu este nici asiatică, nici europeană (…). Direcția dominantă a istoriei otomane s-a înclinat mai mult către Vest decât către Est”[100].

[99] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 86.
[100] *Apud* Maria Todorova, *op.cit.*, p. 84.

BIBLIOGRAFIE

Acun, Fatma, *A portrait of the Ottoman Cities*, „Etudes balkaniques", nr. 4/2001

Alexandrescu, Sorin, *Le paradoxe roumain*, în *International Journal of Rumanian Studies*, Amsterdam, I, 1976, pp.12-13

Anghelescu, Mircea, *Literatura română şi Orientul*, Bucureşti, 1975

Antohi, Sorin, *Studii asupra imaginarului social*, Bucureşti, 1991

Antonijević, Dragoslav, *A Contribution to the Study of the Folklore Ritual Substratum in the Balkans,* în *Balcanica*, Annuaire de l'Institut des Etudes Balkaniques, Belgrad, XIII-XIV, 1982-1983

Arnaudov, Mihail, *Studii vărchu bălgarskite obredi i legendi*, vol. II, Sofia, 1972

Babeți, Adriana, Ungureanu, Cornel (coord.), *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă*, Ed. Polirom, Iaşi, 1998

Balcani după Balcani..., Ed. Paideia, Bucureşti, 2000

Balkanski identičnosti v bălgarskata kultura ot modernata epoha (XIX-XX vek), Sofia, 2001

Bálint, Balla, Anton Sterbling (ed.), *Ethnicity, Nation, Culture. Central and East European Perspectives*, Hamburg, 1998

Barbu, Daniel, *Bizanţ contra Bizanţ*, Ed. Nemira, Bucureşti, 2001

Barbu, Daniel (coord.), *Firea românilor*, Ed. Nemira, Bucureşti, 2000

Bausinger, Hermann (ed.), *Ausländer – Inländer. Arbeitsmigration und kulturelle Identität*, Tübingen, 1986

Belkis, Dominique, *Ethnicité et nation dans les Balkans (1)*, în *Regards sur les Europe: une anthropologie impliquée dans les Balkans*, nr. Special editat de L'ARA (Association Rhône-Alpes d'Anthropologie), nr. 44/1999

Bistroń, Jan Stanisław, *Megalomania narodowa*, Varşovia, 1995

Bjelić, Dušan I., Savić, Obrad (ed.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge, Londra, 2002

Boia, Lucian, *Pentru o istorie a imaginarului*, Humanitas, Bucureşti, 2000

Boiceva, Pavlina, *Renseignements sur des bulgares d'apres des historiographes roumains*, „Etudes Balkaniques", Sofia, nr. 3/1993

Busek, Erhard, *Austria şi Balcanii*, Ed. Institutul European, Iaşi, 2001

Candrea, I.A., *Folclorul medical român comparat. Privire generală. Medicina magică*, Bucureşti, 1944

Carrier, James G. (ed.), *Occidentalism. Images of the West*, Oxford, 1995

Cavallo, Guglielmo (coord.), *Omul bizantin*, Ed. Polirom, Iaşi, 2000

Cvijič, Jovan, *La Péninsule Balkanique. Géographie humaine*, Paris, 1918

Delsol, Chantal, Maslowski, Michel, Nowicki, Joanna, *Mituri şi simboluri politice în Europa Centrală*, Ed. Cartier, Chişinău, 2003

Dimov, Gheorghi (ed.), *Literaturno-estetičeski procesi na Balkanite*, Sofia, 1994

Dimova, Veselina, *L'image du voisin balkanique et extrabalkanique dans la litterature des slaves meridionaux du XIXe siecle*, „Etudes Balkaniques", Sofia, nr. 1/1994

Djanova, Nadia, *L'image du grec dans la litterature bulgare (XVe – milieu du XIXe siecle)*, „Etudes balkaniques", nr. 2/1994

Drakulić, Slavenka, *Balkan Express*, Ed. Athena, 1997

Drakulić, Slavenka, *Cafe Europa*, NY, Londra, 1997

Drosneva, Elka, *The Bulgarians and the Others in Bulgarian Proverbs,* „Etudes balkaniques", nr. 2/ 1994

Duben, Alan, Behar, Cem, *Istanbul Households. Marriage, Family and Fertility. 1880-1940*, Cambridge, 1991

Duțu, Alexandru, *Constantes et typologies sud-est européennes*, „Cahiers Roumains d'Etudes Littéraires", Bucureşti, 1983, nr. 3

Duțu, Alexandru, *Dimensiunea umană a istoriei*, Bucureşti, 1986

Duțu, Alexandru, *Expresia artistică a mentalității balcanice: cazul secolului al XVIII-lea*, În RCNR-UNESCO, Bucureşti, XXV, 1983, nr. 4.

Duțu, Alexandru, *L'histoire des mentalites et la comparaison des cultures*, „Revue Roumaine d'Histoire", Bucureşti, XXII, 193, nr. 4

Duțu, Alexandru, *L'étude comparée des cultures européenes et la recherche interdisciplinaire*, „Revue des Etudes Sud-Est Européennes", Bucureşti, XII, 1974, nr. 2

Duțu, Alexandru, *L'étude comparée des littératures du Sud-Est européen. Problčmes et méthodes (XVIe-XXe sičcles)*, „Revue des Etudes Sud-Est Européennes", Bucureşti, XVIII, 1980, nr. 2

Duțu, Alexandru, *Literatura comparată şi istoria mentalităților*,

Editura Univers, Bucureşti, 1982

Duțu, Alexandru, *Small countries and persistant Stereotypes*, „Revue des Etudes Sud-Est Européennes", Bucureşti, XXXI, 1993

Duțu, Alexandru, *Stereotipuri şi imagini noi în comunicarea intelectuală din secolul al XVIII-lea*, „Revista istorică", Bucureşti, XXXVIII, 1985, nr. 3

Duțu, Alexandru, Zoe Dumitrescu-Buşulenga, *L'étude comparée des littératures du Sud-Est Européen (XVIe/XXe siècles)*, raport, Office of information and documentation in social and political science, Bucharest, 1974

Duțu, Alexandru, Maria A. Muzicescu, A. Fochi, *Relațiile culturale româno-balcanice până în secolul al XIX-lea*, în vol. *România în Eud-Estul Europei*, Editura Politică, Bucureşti, 1979

Dvornik, Francis, *Slavii în istoria şi civilizația europeană*, Ed. All, Bucureşti, 2001

Elenkov, Ivan, Daskalov, Rumen (ed.), *Zašto sme takiva? V tărsene na bălgarskata kulturna identičnost*, Sofia, 1994

Éger, György, Langer, Josef (eds.), *Border, Region and Ethnicity in Central Europe. Results of an International Comparative Research*, Klagenfurt, 1996

Fernandez, Dominique, *Rapsodia română*, Humanitas, Bucureşti, 2000

Fleischmidt, Margit (ed.), *Ethnic Relations in Eastern Europe. A Selected and Annotated Bibliography*, Budapesta, 2001

Frucht, Richard (ed.), *Encyclopedia of Eastern Europe from the Congress of Vienna to the Fall of Communism*, New York, Londra, 2000

Fuchs, Eduard, Mittelauer, Michael, Kaser, Karl, Grandits, Hannes (eds), *The Balkans. Traditional Patterns of Life*, număr

special al revistei „Beiträge zur historischen Sozialkunde", 1999

Geambaşu, Constantin, *Ipostaze lirice şi narative*, Ed. Medro, Bucureşti, 1999

Gheorghieva, Ivanicika, *Bălgarska narodna mitologija*, Sofia, 1983

Goddard, Victoria A., Llobera, Joseph R., Shore, Chris (ed.), *The Anthropology of Europe. Identity and Boundaries in Conflict*, Oxford, 1996

Golsworthy, Vesna, *Inventarea Ruritaniei. Imperialismul imaginației*, Ed. Curtea veche, Bucureşti, 2002

Grathoff, R., Kłoskowska, Antonina (ed.), *The Neighbourhood of Cultures*, Varşovia, 1994

Harbova, Margarita, *L'espace culturel de la ville balkanique entre l'Orient et l'Europe (D'apres l'exemple de la ville de Plovdiv, XVIIIe-XIXe siecles)*, „Etudes balkaniques", nr.1/2002

Heitmann, Klaus, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german. 1775-1918. Un studiu imagologic*, Bucureşti, 1995

Heitmann, Klaus, *Oglinzi paralele. Studii de imagologie româno-germană*, Editura Fundației Culturale Române, Bucureşti, 1996

Hupchick, Dennis P., *Culture and History in Eastern Europe*, New York, 1994

Iorga, Nicolae, *Byzance aprčs Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie Byzantine*, Bucureşti, 1971

Iorga, Nicolae, *Formes byzantines et réalités balkaniques*, Paris, 1922

Kadare, Ismail, *The Southern Balkans: perspectives from the region*, Paris, 2001

Kalicin, Maria, *The Image of the „Other" in 15th-16th Cen-*

tury Ottoman Narative Literature, „Etudes balkaniques", nr. 1/1994

Kantor, Ryszard (ed.), *Borderlands, Culture, Identity*, Institute of Ethnology, Jagiellonian University, Cracow, 1996

Kaplan, Robert D., *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York, 1996

Kaplan, Robert, D., *La răsărit, spre Tartaria. Călătorii în Balcani, Orientul Mijlociu şi Caucaz*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002

Karnouh, Claude, *Românii. Tipologie şi mentalităţi*, Bucureşti, 1994

Kaser, Karl, *Anthropology and the Balkanization of the Balkans*: *Jovan Cvijic and Dinko Tomasic*, „Ethnologia Balkanica", 2/1998

Kilani, Mondher, *L'invention de l'autre. Essai sur le discours anthropologique*, Lausanne, 1994

Kirova, Lilia, *I bulgari visti dagli scrittori croati e sloveni del sec. XIX*, „Etudes Balkaniques", Sofia, nr.3/1993

Kirova, Lilia, *On the Perception of Europe's Otherness*, „Etudes balkaniques", nr. 4/2001

Kitromilides, Paschalis M., *„Imagined Communities" and the Origins of the National Question in the Balkans*, „European History Quarterly", 19, 1989, 2

Koeva, Margarita, *Relations culturelles dans les Balkans et les influences reciproques qui en decoulent dans de domaine de l'architecture aux XVe-XIXe siecles*, „Etudes Balkaniques", Sofia, nr. 3-4/1992

Kolarz, Walter, *Myths and Realities in Eastern Europe*, Londra, 1946

Kontler, László (ed.), *Pride and Prejudice. National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West*, Budapesta, 1995

Kostova, Ludmila, *Tales of the periphery: the Balkans in 19th*

century, Veliko-Tîrnovo, 1997

Kressing, Frank, Kaser, Karl, *Albania – a country in transition. Aspects of changing identities in a South-East European country*, Baden-Baden, 2002

Kunisch, Richard, *Bucureşti şi Stambul. Schiţe din Ungaria, România şi Turcia*, Ed. Saeculum I.O., Bucureşti, 2000

Lazarova, Erika, *Europeisation as De-Balkanisation*, „Etudes balkaniques", 1-2/1999

Leontiev, Konstantin, *Bizantinismul şi lumea slavă*, Ed. Anastasia, Bucureşti, 1999

Lewis, Raphaela, *Everyday Life in Ottoman Turkey*, Londra, New York, 1971

Lozanova, Galina, *The category of „Alien – One's Own" in Folk Culture (Ethno-religious Aspects*), „Etudes balkaniques", nr. 1/1994

Mackridge, Peter, Yannakakis, Eleni, *Ourselves and Others. The Development of Greek Macedonian Cultural Identity Since 1912*, Oxford, 1997

Marinescu, Marina, *Drumuri şi călători în Balcani*, Ed. Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 2000

Mazilu, Dan Horia, *Noi despre ceilalţi. Fals tratat de imagologie*, Ed. Polirom, Bucureşti, 1999

Mazilu, Dan Horia, *Noi printre ceilalţi sau Despre literatura peregrinilor*, Ed. Ager, Bucureşti, 2003

Mihneva, Rumiana, *Notre Europe et „l'autre" Europe ou „europeisation" contre evolution et certains problemes du „temps" transitoire dans les Balkans*, „Etudes balkaniques", nr.3/1994

Muthu, Mircea, *Balcanologie*, vol. I, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2002

Muthu, Mircea, *Du côté du sud-est*, Ed. Clusium, Cluj-Napoca,

2001

Muthu, Mircea, *Literatura română şi spiritul sud-est european*, E. Minerva, Bucureşti, 1976

Niagulov, Blagovest, *Les images de „l'autre" chez les bulgare set les roumains (1878-1944)*, „Etudes balkaniques", nr.2/1995

Nicolau, Irina, *„Les caméléons des Balkans"*, în „*En quęte d'identité*, *Civilisations*, vol. XLII, n.2, 1993.

Noica, Constantin, *Pagini despre sufletul românesc,* Humanitas, Bucureşti, 1991

Obolenski, Dimitri, *Un commonwealth medieval – Bizanțul*, Ed. Corint, Bucureşti, 2002

Papacostea, Victor, *Civilizație românească şi civilizație balcanică*, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1983

Papacostea V., *La Péninsule Balkanique et le problčme des études comparées*, „Balcania", VI, 1943

Parma, Susan, *Europe in the Anthropological Imagination*, New Jersey, 1998

Petkov, Kiril, *Infidels, Turks, and Women: The South Slavs in the German Mind, ca. 1400-1600*, Frankfurt am Main, 1997

Pocock, David, *Understanding Social Anthropology*, Londra, New Brunswick, 1998

Preda, Cristian, *Occidentul nostru*, Ed. Nemira, Bucureşti, 1999

Reinventând Europa, interviuri acordate Roxanei Sorescu de către Eva Behring, Paul Cornea, Alexandru George, Victor Neumann, H.-R. Patapievici, Andrei Pleşu, Violette Rey, Leon Volovici, Ed. Du Style, Bucureşti, 1998

Roth, Klaus, *Coming to Terms With the Past? The Ottoman Legacy in Southeast Europe*, în vol. Zmago Šmitek, Rajko Mursič (ed.), *Mediterranean Ethnological Summer School*, vol. 3, Ljubljana,

1999

Runciman, Steven, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, Cambridge, 1995

Said, Edward W., *Orientalism. Concepțiile orientale despre Orient*, Ed. Amarcord, Timişoara, 2001

Samardžić, Radovan, *Les voyageurs etrangers dans les pays du sud-est europeen du XVIe au XVIIIe siecle*, în *Balcanica*, Annuaire de l'Institut des Etudes Balkaniques, Belgrad, XI, 1980

Sanders, Irwin T., *Balkan Village*, University of Kentucky Press, 1949

Santova, Mila*, La petite ville balkanique: quelques traits caracteristiques*, „Etudes balkaniques", 1-2/1999

Secolul 20. Europele din Europa, nr. 10-12/1999, 1-3/2000

Secolul 21. Alteritate, nr. 1-7/2002

Sfikas, Thanasis D., Williams, Christopher, *Ethnicity and Nationalism in East Central Europe and the Balkans*, Aldershot

Stahl, Paul H., *Sociétés traditionnelles balkaniques. Contribution à l'étude des structures sociales,* Etudes et Documents Balkaniques et Méditerranéns, Paris, 1, 1979

Stahl, Paul H., *Triburi şi sate din sud-estul Europei. Structuri sociale, structuri magice şi religioase*, Ed. Paideia, Bucureşti, 2000

Stanceva, Rumiana, *L'image des roumains dans la litterature bulgare*, „Etudes balkaniques", nr.3/1994

Stoianovich, Traian, *A Study in Balkan Civilisation,* New York, 1967

Sud-Estul şi contextul european. Cultură şi solidarități în „Europa Ortodoxă", buletin VII editat de Institutul de Studii Sud-Est Europene, Bucureşti, 1997

Tabaki, Anna, *Au carrefour des civilisations: Phanar et*

phanariots, „Etudes b1 alkaniques“, nr.1/2002

Tăpkova-Zaimova, Vasilka, *Byzance, l'Europe occidentale et les peuples balkaniques*. (Quelques traits de leur optique réciproque), „Etudes balkaniques”, Sofia, 29/1993, nr.3

Theodorescu, Răzvan, *Roumains et Balcaniques dans la civilization sud-est europeene*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 1999

Todorov, Nikolai, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle-Londra, 1983

Todorov, Tzvetan, *Noi şi ceilalţi. Despre diversitate*, Ed. Institutul European, Iaşi, 1999

Todorova, Maria, *Balcanii şi balcanismul*, Humanitas, Bucureşti, 2000

Traikov, Veselin, *Sur certaines particularites balkaniques du probleme de „l'image de l'autre”*, „Etudes Balkaniques”, Sofia, nr. 4/1993

Ungureanu, Cornel, *Mitteleuropa periferiilor*, Ed. Polirom, Iaşi, 2002

Varvounis, Manolis, *The Proverbs and the Traditional Religious Attitude in the Traditional Folk Culture of the Balkan People*, „Etudes Balkaniques”, 3-4/1998

Velkova, Sania, *The „Slav Neighbour” in the Eyes of Noted Greek Intellectuals from the end of the 19th and the beginning of the 20th century*, „Etudes balkaniques”, nr.1/2000

Vulcănescu, Mircea, *Dimensiunea românească a existenţei*, Ed. Fundaţiei Culturale Române, Bucureşti, 1991

Yannaras, Christos, *Ortodoxie şi Occident*, Ed. Bizantină, 1995

Zaimova, Raia, *Un voyage litteraire en Turquie au debut du XIXe siecle*, „Etudes balkaniques”, nr. 1-2/1999

Zinoviev, Aleksandr, *Occidentul. Fenomenul occidentalismului*, Ed. Vremea, Bucureşti, 2002

Cuprins

BALCANII MEI 7
VECHI MOŞTENIRI SPIRITUALE 27
PENTRU O MITOLOGIE BALCANICĂ 33
1. Reprezentările bolilor 37
2. Demoni specifici ai bolilor 37
2.1. Ciuma, Holera, Moartea 37
2.2. Sfintele protectoare ale vărsatului 44
BALCANII ŞI MENTALITATEA BALCANICĂ 47
1. Mentalitatea balcanică – mentalitate europeană ? 47
2. Literatura ca domeniu de reflectare a mentalităţii balcanice 62
BALCANII – STUDIU DE CAZ 69
1. Cadrul geografic 74
2. Geografia etnică 76
3. Specificul Balcanilor ca spaţiu de contact 81
BALCANII VĂZUŢI DINSPRE EUROPA 91
BALCANII – PRIVIRE DIN INTERIOR 101
ÎN LUMEA STEREOTIPIILOR 109

1. Teoria stereotipurilor 115
2. Imaginea și imaginile 122
2.1. Balcanii călătorilor străini 122
BIBLIOGRAFIE 145

Printed and bound in Romania
by punct